

Types of Tourism from the Perspective of Religious Sources and the Development of Its Halal in the Islamic Republic of Iran

Javad Gholamrezaei

Assistant Professor, Department of Education, Allameh Tabatabai University, Tehran, Iran.

javad.gh313@gmail.com

 0000-0001-9708-414

Amir Hossein Eskandari

MA student of Islamic Studies, Culture and Communication, Imam Sadiq University (AS), Tehran, Iran (Corresponding author).

ah.eskandari@isu.ac.ir

 0009-0009-7958-8487

Abstract

Tourism in the contemporary world holds significant importance in various dimensions and has garnered the attention of different governments, including Islamic countries. The correct classification and explanation of the definition and types of tourism from an Islamic perspective are highly important for adopting strategies in an Islamic country like Iran, as well as for influencing decision-making and the purpose of a tourist's journey. In the present study, the issue of types of tourism from the perspective of Islamic sources and the viewpoint of Islam regarding each of them is examined as a prerequisite for the development of halal tourism. This research uses the inductive approach in religious texts and has an analytical and descriptive nature, which will refer to some of its findings and results. The Islamic faith holds great value for tourism that is aligned with lofty divine and humanitarian goals. The classification of tourism concepts, based on Islamic principles, includes cultural, scientific, commercial, recreational, religious-pilgrimage, and health (medical) tourism. Each of the mentioned categories should be considered in halal tourism development policies as a foundation for strengthening the country's halal tourism brand. This is because the classification based on Islamic guidelines is one of the prerequisites for adopting appropriate policies regarding halal tourism development. In this regard, organizing tours aimed at deepening foundational beliefs is appropriate for the development of halal cultural tourism. Regarding scientific tourism, conducting practical courses for students to advance the frontiers of knowledge is essential. Additionally, for the development of pilgrimage tourism, it is essential to eliminate visa requirements and improve infrastructure and appropriate facilities.

Keywords: Tourism, Religion, Halal tourism, Intercultural communications.

انواع گردشگری از منظر منابع دینی و توسعه حلال آن در جمهوری اسلامی ایران

جواد غلامرضائی

استادیار گروه معارف اسلامی، دانشگاه علامه طباطبائی، دانشکده الهیات و معارف اسلامی، تهران، ایران.
javad.gh313@gmail.com

0000-0001-9708-414

امیرحسین اسکندری

دانشجویی کارشناسی ارشد معارف اسلامی و فرهنگ و ارتباطات دانشگاه امام صادق علیه‌السلام،
تهران، ایران (نویسنده مسئول).

ah.eskandari@isu.ac.ir

0009-0009-7958-8487

چکیده

گردشگری در جهان کنونی به لحاظ ابعاد گوناگون دارای اهمیت به‌سزایی بوده و مورد توجه دولت‌های مختلف از جمله کشورهای اسلامی قرار گرفته است. طبقه‌بندی و تبیین صحیح تعریف و انواع گردشگری از دید اسلام، اهمیت زیادی در اتخاذ راهبردهای یک کشور اسلامی مانند ایران و همچنین در تصمیم‌گیری و هدف گردشگر از سفر دارد. در مطالعه حاضر، مسئله انواع گردشگری از منظر منابع اسلامی و دیدگاه دین اسلام در رابطه با هریک از آن‌ها به‌عنوان پیش‌نیازی برای توسعه گردشگری حلال مورد بررسی قرار گرفته است. این تحقیق از رویکرد استقرایی در ادله نقلی بهره می‌برد و دارای ماهیتی تحلیلی و توصیفی است که به برخی از یافته‌ها و نتایج آن اشاره خواهد شد. دین مبین اسلام برای گردشگری که با اهداف عالی الهی و انسانی همراه باشد ارزش زیادی قائل است. همچنین طبقه‌بندی مفهوم گردشگری که با توجه به دستورات اسلامی احصا گردیده عبارت‌اند از: گردشگری فرهنگی، علمی، تجاری، تفریحی، مذهبی - زیارتی و سلامت (درمانی). هریک موارد مذکور باید در سیاست‌های توسعه گردشگری حلال به مثابه پشتوانه رونق برند گردشگری حلال کشور مورد توجه قرار گیرد. چراکه طبقه‌بندی دستورات اسلامی یکی از پیش‌نیازهای اتخاذ سیاست صحیح در رابطه با توسعه گردشگری حلال است. در همین راستا در جهت توسعه حلال گردشگری فرهنگی ایجاد تورهایی با هدف عمق بخشی به مبانی اعتقادی مناسب است. در خصوص گردشگری علمی نیز برگزاری دوره‌های عملی برای دانشجویان جهت دستیابی به مرزهای علم ضرورت دارد. همچنین به جهت توسعه گردشگری زیارتی حذف روادید و توسعه زیرساخت‌ها و امکانات رفاهی مناسب، ضروری می‌نماید.

کلیدواژه‌ها: گردشگری، دین، گردشگری حلال، ارتباطات میان فرهنگی.

شاپای الکترونیک: ۲۵۸۸-۶۵۵X / پژوهشکده تحقیقات راهبردی / فصلنامه علمی راهبرد اجتماعی فرهنگی

doi 10.22034/scs.2023.381239.1496

مسئولیت مقاله از نظر محتوای علمی و نظرات مطرح‌شده در متن آن، به عهده نویسندگان و یا نویسنده مسئول مقاله می‌باشد و مورد تأیید / عدم تأیید صاحب امتیاز نشر به راهبرد اجتماعی فرهنگی نمی‌باشد.

مقدمه و بیان مسئله

اسلام کامل‌ترین شریعتی است که بر همه ابعاد زندگی انسان اشراف داشته و برنامه خود را در زمینه‌های گوناگون ارائه نموده است و موجبات تعالی انسان‌ها و جوامع را در عرصه‌های مختلف زندگی فراهم می‌آورد؛ از جمله این موارد می‌توان به مقوله گردشگری اشاره نمود. نزول قرآن مقارن با زمانی بود که هیچ‌گونه کتابتی در جهت شناساندن و توصیه به عبرت‌گیری و شناخت تاریخ و سنت‌های اجتماعی بشری وجود نداشت و در این میان خداوند متعال در قرآن کریم (حج / آیه ۴۶؛ عنکبوت / آیه ۲۰؛ آل عمران / آیه ۱۳۷) مسلمانان را به گردشگری و تدبیر در نشانه‌ها فرا می‌خواند. از نظر قرآن یکی از بهترین راه‌های شناخت، سیر در جهان هستی است و گردشگری از دید اسلام دارای حکمت است و اگر هدفمند صورت گیرد، موجب رشد انسان به نحو فردی و اجتماعی می‌شود که تقرب به خداوند نتیجه مهم این عمل است.

امروزه گردشگری بر پایه سفر به دلیل اینکه پس از صنایع نفت، خودروسازی و اسلحه‌سازی؛ چهارمین صنعت بزرگ دنیا است (کیوانی هفشجانی و دیگران، ۱۳۹۸، ص. ۱۶۹) مورد اهتمام جهانیان بوده؛ به طوری که کشورهای بسیاری برای رشدشان در زمینه‌های مختلف اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و سیاسی روی این موضوع حساب ویژه‌ای باز کرده‌اند. همچنین از آنجاکه گردشگری، تعاملات میان‌فرهنگی را بین کشورهای جهان حاصل می‌کند؛ سهم عظیمی از اقتصاد جامعه را دارا بوده و هر روز در حال توسعه است؛ به گونه‌ای که تفریح جزء لاینفک زندگی بشر امروزی است و حتی در کشورهای مسلمان با نگاه‌های مادی‌گرایانه روبه‌روست. به همین جهت سازمان همکاری اسلامی به دلیل اثرهای مهم گردشگری در تعامل میان فرهنگ‌های گوناگون، تمدن‌ها و برقراری ارتباط حسنه میان ملت‌ها؛ با نام‌گذاری سال ۲۰۱۰ به‌عنوان سال «توریسم اسلامی»، لزوم شناخت و توجه به صنعت گردشگری به‌خصوص در حوزه گردشگری حلال^۱ را در دستور کار قرار داد تا از این مبدأ، نظام‌های اسلامی را به تأمل هرچه بهتر در زمینه حلال توریسم و توسعه آن وادارد (نجاروظیفه‌دار و دیگران، ۱۳۸۹، ص. ۲).

یکی از راه‌های توسعه گردشگری خصوصاً گردشگری حلال، مطالعه انواع گردشگری از نگاه منابع اسلامی به‌عنوان نقشه‌راه و پیش‌نیازهای توسعه گردشگری حلال است که قاعدتاً نظام‌های اسلامی همچون جمهوری اسلامی ایران برای به

1. Halal tourism

کارگیری و توسعه انواع گردشگری نیاز به تأیید و توصیه شارع مقدس در این زمینه دارند. همچنین تشریح اقسام گردشگری از منظر منابع دینی این امکان را به گردشگر مسلمان می‌دهد که با دید بهتری هدف خود را از سفر مشخص کند و در سطوح کلان تصمیم‌گیری در ایران اسلامی نیز، سیاست‌گذار به‌منظور تصمیم‌گیری هرچه بهتر از این موارد بهره می‌برد.

در کشور ایران با وجود ظرفیت‌های فراوانی همچون آثار و میراث فرهنگی ملموس^۱ و ناملموس^۲، وجود میراث‌طبیعی و همچنین فضای اسلامی حاکم بر کشور، امکان حضور گردشگران به‌ویژه گردشگران مسلمان فراهم است و این امکان برای جمهوری اسلامی ایران وجود دارد تا با برنامه‌ریزی و سیاست‌گذاری دقیق در زمینه جذب گردشگران مسلمان از سایر کشورها پیشی گیرد. از این‌رو در نقشه مهندسی فرهنگی کشور - مصوب ۱۳۹۱ - به مدیریت فرهنگی - اسلامی و نهادینه‌سازی الگوهای گردشگری، توسعه گردشگری دینی، جذب و گسترش گردشگر خارجی در زمینه دینی، زیارتی، علمی و فرهنگی^۳ و نیز در قسمت توسعه منابع و جاذبه‌های گردشگری کشور (راهبردهای کلان) سند راهبردی توسعه گردشگری کشور - مصوب ۱۳۹۹ - موضوع بند «الف» ماده (۱۰۰) قانون برنامه پنج‌ساله ششم توسعه اقتصادی،

1. Tangible cultural heritage

2. Intangible cultural heritage

۳. راهبرد کلان ۷:

راهبرد ملی: ۴- نهادینه‌سازی الگوها و سازوکارهای اسلامی نشاط و شادابی و سفر و گردشگری. اقدامات ملی: ۲۰- اعمال مدیریت فرهنگی و ارائه الگوهای اسلامی در ایرانگردی، جهانگردی و گردشگری مبتنی بر آموزه‌های اسلامی و تسهیل و توسعه گردشگری دینی و بهره‌گیری از این زمینه‌ها در توسعه فرهنگ اسلامی و انقلابی (۴).

راهبرد کلان ۱۱:

راهبردهای ملی: ۱- تبیین، ترویج و نهادینه‌سازی گفتمان اسلام و انقلاب اسلامی در زمینه‌هایی همچون عدالت، صلح، امنیت جهانی، آزادی، اخلاق و معنویت، زن و خانواده، حاکمیت توحید و عدالت در جهان و امید به تاریخ و فرجام نیک جهان.

۳- مقابله مؤثر با اسلام‌ستیزی، شیعه‌ستیزی و ایران‌هراسی.

۴- بهره‌گیری متوازن و مؤثر از ظرفیت‌های تبلیغی دینی، رسانه‌ای، محیط مجازی، علمی - آموزشی، فرهنگی - هنری، سازمان‌های مردم‌نهاد ملی، منطقه‌ای و بین‌المللی در ارائه تصویر روشن از جمهوری اسلامی ایران و معرفی دستاوردها، الگوهای موفق و آثار فاخر فرهنگ و تمدن اسلامی ایرانی در عرصه بین‌الملل.

اقدامات ملی: ۳- برنامه‌ریزی برای جذب و گسترش گردشگری خارجی به‌ویژه شیعیان و دیگر مسلمانان در زمینه‌های دینی، زیارتی، درمانی، علمی و فرهنگی به ایران (۱، ۳ و ۴).

۱۶- تدوین و اجرای سند و برنامه جامع گردشگری مبتنی بر نقشه مهندسی فرهنگی (۴).

اجتماعی و فرهنگی جمهوری اسلامی ایران؛ به جذب گردشگران مسلمان و معرفی فرهنگ اسلامی و شیعی به جهان، اشاره مستقیم شده است؛ بنابراین برای توسعه گردشگری از منظر اسلام، شناخت انواع آن به‌عنوان پیش‌نیازهای توسعه گردشگری حلال لازم به نظر رسیده و شایسته است در بُعد راهبردها و سیاست‌گذاری‌های ایران اسلامی، زمینه توسعه هریک را به فراخور اهمیت فراهم نمود تا توسعه گردشگری حلال در برابری توسعه انواع گردشگری از منظر اسلام حاصل شود. با توجه به اهمیت این موضوع و پیوند آن با رشد و شکوفایی ایران اسلامی، مسئله اصلی پژوهش حاضر استخراج انواع گردشگری و احکام آن‌ها از منظر منابع دینی به‌عنوان پیش‌نیاز توسعه گردشگری حلال، ارائه رویکرد جدید در طبقه‌بندی انواع گردشگری با توجه به منابع دینی و ارائه راهکارهای سیاستی به فراخور موضوع است.

۱. اهداف و سؤال‌های پژوهش

۱-۱. اهداف پژوهش

هدف کلی این پژوهش استخراج انواع گردشگری از منابع نقلی دین به‌منظور به کارگیری در سیاست‌گذاری‌های جمهوری اسلامی ایران در جهت توسعه گردشگری حلال و ارائه پیشنهادهایی متناسب با این مسئله است. همچنین در اهداف جزئی پژوهش با واکاوی آیات و روایات مختلف، سعی شده است حکم هریک از انواع گردشگری مورد بحث و بررسی قرار گیرد تا میزان اهمیت آن قسم از گردشگری برای مخاطبان مشخص گردد. نوآوری‌های پژوهش استخراج انواع گردشگری مبتنی بر منابع دینی و تبیین شاخصه‌های رشد و ارتقای برندینگ گردشگری حلال؛ به‌عنوان پیش‌نیازها و مبین مسیر سیاست‌گذاری صحیح در این عرصه از منظر آیات و روایات برای نظام جمهوری اسلامی ایران است.

۲-۱. سؤال‌های پژوهش

پرسش اصلی این مقاله عبارت است از: انواع گردشگری از منظر آیات و روایات به‌منظور سیاست‌گذاری صحیح در راستای توسعه گردشگری حلال شامل چه مواردی است؟ پرسش‌های فرعی نیز عبارت‌اند از:

- ۱- طبقه‌بندی انواع گردشگری از منظر منابع دینی به چه صورت است؟
- ۲- با توجه به دلالت هر یک از آیات و روایات کدام یک از انواع گردشگری توصیه شده و حکم آن چیست؟

۳- رابطه میان اقسام گردشگری از دیدگاه منابع نقلی و توسعه گردشگری حلال در کشور اسلامی مانند ایران چگونه است؟

۳-۱. فرضیه‌ها

از مفروض‌های پژوهش پیش‌رو می‌توان به این موارد اشاره کرد:
 الف) تأکید آیات و روایات بر مسئله گردشگری به‌عنوان یک موضوع مهم در اسلام و تصریح به انواع گردشگری؛
 ب) کارآمدی مبانی گردشگری حاصل از منابع دینی در رشد و توسعه ایران اسلامی
 پ) وجود رابطه میان انواع گردشگری اسلامی و توسعه برند گردشگری حلال.

۲. پیشینه پژوهش

اذانی و زال (۱۳۹۰) در مقاله «گردشگری زنان؛ فرصت‌ها و تنگناها از دیدگاه اسلام»، به اهمیت سفر در اسلام به جهت ارتباط با خداوند و ضرورت سفر برای همگان خصوصاً زنان، ویژگی‌های گردشگری زنان در اسلام و تشابهات گردشگری زنان مسلمان و غیرمسلمان را اشاره کرده‌اند.

شفقی، حسنونند و مصلحی (۱۳۹۱)، در پژوهش «گردشگری از نگاه اسلامی محدود نیست»، بیش از ۱۳ آیه با اهمیت سیر و سیاحت و روایات مرتبط با حوزه‌های اقتصادی، اخلاقی و فرهنگی گردشگری را آورده‌اند.

فکر آزاد، حاجی خلیلی و ایمانی (۱۳۹۵)، در پژوهش «بهره‌گیری از ارزش‌های گردشگری اسلامی در جلب نظر گردشگران برای بازدید مجدد»، ویژگی‌های حاکم بر گردشگری اسلامی مرور شده است و ظرفیت‌های کشورهای اسلامی مورد توجه قرار گرفته است.

سفایی‌پور و دامن‌باغ (۱۳۹۶)، در تحقیق «بررسی توسعه گردشگری حلال در ایران»، به دنبال پاسخ به این پرسش هستند که آیا ایران مکان مناسبی برای توسعه گردشگری حلال است؟ و در پاسخ به این پرسش صرفاً نظرات موافقان و مخالفان را بیان کرده‌اند.

عباسی، راستی کردار و سیدرضایی (۱۳۹۸)، در مقاله «مبانی مدیریت و برنامه ریزی گردشگری فرهنگی - اجتماعی از دیدگاه قرآن و نهج‌البلاغه»، بر جنبه سیاست‌گذاری‌های صنعت گردشگری و مباحث فرهنگی و اجتماعی این حوزه موازی با اهداف اقتصادی اشاره کرده‌اند.

حسینی، خاوری و سلیمان‌پور (۱۳۹۹)، در پژوهش خود با عنوان «تبیین گردشگری حلال با توجه به آیات قرآنی»، مفهوم حلال را در صنایع مختلف همچون صنعت مهمان‌نوازی، حمل‌ونقل و برخی موارد دیگر بررسی کرده‌اند و کشورهای اسلامی را در این رابطه معرفی نموده‌اند. در بخش مقدمه پژوهش یادشده، صرفاً به آیات قرآنی مرتبط اشاره شده است و همانند تحقیق حاضر طبقه‌بندی آیات و حکم هر یک از آیات با توجه به شرایط مختلف احصا نشده است؛ چراکه طبقه‌بندی دستورات اسلامی و تبیین حکم آیات، نقشه راه را هم برای گردشگر به‌منظور تعیین هدف خود از سفر و هم برای مرجع سیاست‌گذار به‌منظور تصمیم‌گیری صحیح روشن می‌نماید. در پژوهش‌های یاد شده بخشی از موضوعات گردشگری در نگاه اسلامی پوشش داده شده است؛ اما پژوهش حاضر، به‌دنبال ارائه راهکارهای سیاستی مبتنی بر انواع گردشگری از منظر منابع دینی و تبیین دقیق نقشه راه و پیش‌نیازهای توسعه گردشگری حلال از دیدگاه اسلام است.

۳. ملاحظه‌های نظری

۳-۱. تعریف مفاهیم

۳-۱-۱. سفر

در فرهنگ‌های لغت مختلف تعاریف مشابهی از سفر آمده است. در فرهنگ معین سفر یعنی بیرون رفتن از شهر خود و رفتن به‌جای دیگر (معین، ۱۳۶۳، ج ۲، ص. ۱۸۸۸) و در لغت‌نامه دهخدا به معنی بریدن مسافت نیز آمده است (دهخدا، ۱۳۷۳، ج ۸، ص. ۱۲۰۵۱). راغب نوشته است: «سفر العمامه عن الرأس، و الخمار عن الوجه» (راغب اصفهانی، ۱۴۰۴، ج ۲، ص. ۲۲۳) که به معنای کنارزدن عمامه از سر و نقاب از صورت است. در کل در فرهنگ‌های عربی واژه سفر به معنای کنارزدن حجاب و پرده آمده است. فیض کاشانی سفر را عامل رهایی انسان از ترس و روی‌آوردن به دوست‌داشتنی‌ها می‌داند؛ به این معنی که اضطراب را از مسافر گرفته و به‌جای آن مقصودش را قرار می‌دهد، تا بُعد تربیتی‌اش رشد کند (ناظم‌زاده قمی و دیگران، ۱۳۸۷، ص. ۳۴).

۳-۱-۲. گردشگری

اولین بار مجله انگلیسی اسپورتینگ در سال ۱۸۱۱ واژه گردشگری را تعریف می‌کند و می‌گوید: گردشگری به معنی مسافرت برای تماشای آثار تاریخی و مشاهده مناظر طبیعی برای تفریح و لذت است (محللاتی، ۱۳۸۰، ص. ۳). گردشگری معادل واژه

Tourism در زبان‌های انگلیسی، آلمانی و فرانسوی است و ریشه اصلی‌اش Tomus در زبان یونانی، به معنی گردش است و با پسوند Ism به معنی گری، به صورت اسم مصدر Tourism به معنی گردشگری می‌آید. سازمان جهانی گردشگری، گردشگری را مجموعه فعالیت‌هایی دانسته که فرد در سفر و غیر از محل زندگی‌اش انجام می‌دهد که مدت زمان آن از یک سال تجاوز نمی‌کند و هدف از آن تفریح، سرگرمی، ورزش و مواردی از این سنخ است (UNWTO, 1991). در جدیدترین تعریف این سازمان، زمان گردشگری از یک شب شروع می‌شود و تا نهایتاً یک سال به طول می‌انجامد و هدف پرداختن به اوقات فراغت، کسب و کار و موارد این‌چنینی در مقصد است (UNWTO, 1995).

۳-۱-۳. جهانگردی

در لغت‌نامه دهخدا جهانگردی به معنی بسیار سفر کردن در اقطار عالم است و جهانگرد به معنی جهان‌گردنده و کسی است که بسیار سفر می‌کند و معادل واژه سیاحت در زبان عربی دانسته شده است (دهخدا، ۱۳۷۳، ج ۵، ص. ۶۹۶۱)؛ که در تعریف سائح آورده‌اند: «من ساح فی الأرض، یسیح سیحا، اذ استمر فی الذهاب ومنه السیح، الماء الجاری و من ذلك یسمى السائح سائحا لإستمراره علی الطاعة فی ترک المشتی» (طبرسی، ۱۳۳۸ق، ج ۳، ص. ۱۴۶). سائح یعنی کسی که گردش می‌کند و دارای حرکت مستمر در زمین است و با معنی جهانگرد یکسان است و به همین دلیل به آب روان، سیح می‌گویند و به روزه‌دار هم سائح می‌گویند؛ چون برای اطاعت از خداوند استمرار داشته و بر خواسته‌های شهوانی خود پا می‌گذارد. در قرآن نیز برای گردش بر روی زمین، ریشه سیح استفاده شده: «فَسِیْحُوا فِی الْأَرْضِ أَرْبَعَةَ أَشْهُرٍ...» (توبه / آیه ۲). عبارت فَسِیْحُوا فِی الْأَرْضِ یعنی بر روی زمین بگردید و گردش کنید. در نتیجه واژه سیح مترادف کلمه جهانگردی (گردش در زمین) است. همچنین در قرآن می‌فرماید: «التَّائِبُونَ الْعَابِدُونَ الْحَامِدُونَ السَّائِحُونَ...» (توبه / آیه ۱۱۲)، طوری که واژه السَّائِحُونَ یکی از نه ویژگی مؤمنان است که اهل گردش و حرکت در زمین‌اند و ساکن نیستند، به شکلی که همین سیر و حرکت در راستای عبادت و تقرب به خداوند تعالی است (بهرامپور، ۱۳۹۹، ص. ۲۰۵). همچنین می‌فرماید: «عَسَى رَبُّهُ أَنْ طَلَّقَنَّ أَنْ يُبْدِلَهُ أَزْوَاجًا خَيْرًا مِنْكُنَّ مُسْلِمَاتٍ مُؤْمِنَاتٍ قَانِتَاتٍ تَائِبَاتٍ عَابِدَاتٍ سَائِحَاتٍ ثَيِّبَاتٍ وَأَبْكَارًا» (تحریم / آیه ۵) که به اعتقاد برخی مفسران، واژه سَائِحَاتٍ به زانی اشاره دارد که اهل حرکت‌اند و از سیاحت گرفته شده است (قرائتی، ۱۳۸۳، ج ۱۰، ص. ۱۲۶).

علاوه بر سیح، می‌توان سیر را نیز معادل جهانگردی در نظر گرفت به طوری که کلمات

سیروا و سیروا دوازده بار در قرآن آمده و مردم را به سفر همراه با تأمل دعوت می‌کند. تعریف راغب از واژه سیر: «سیر بر روی زمین دارای دو معنی است که شامل حرکت جسمانی بر روی زمین که همراه با مشاهده موجودات و آثار روی زمین است و دوم به معنی حرکت فکری و مطالعه درباره آفرینش خداوند متعال آمده است» (راغب اصفهانی، ۱۴۰۴ق، ج ۱، ص. ۴۳۳). همچنین در قرآن کلمات هجرت و کوچ (نفر) را نزدیک به سیر دانسته‌اند؛ زیرا سفر بیشتر ناظر به احکام عبادی در قرآن آمده است؛ اما سیر و هجرت ناظر به مفهیمی همچون توحید، نبوت و معاداند که نسبت به سفر از عمق معنایی بیشتری برخوردارند (همایون، ۱۳۹۱، ص. ۱۴۶). منظور از کلمه نفر، کوچ و رفتنی است که از پراکندگی به دست می‌آید؛ اما این پراکندگی با هدف خاصی صورت می‌گیرد (طریحی، ۱۳۷۵، ج ۳، ص. ۴۹۹)؛ بنابراین واژه نفر نیز نزدیک به دو کلمه سیر و هجرت است و کلمات هجرت و نفر به نوعی با جهانگردی پیوند خورده‌اند (همایون، ۱۳۹۱، ص. ۱۴۷)؛ بنابراین جهانگردی عبارت است از: «حرکت انسان‌ها در زمین که منجر به ارتباط میان فرهنگی مستقیم میان آنان می‌شود» (همایون، ۱۳۹۱، ص. ۱۴۸).

از میان سه مفهوم سفر، گردشگری و جهانگردی آنچه که مورد نظر پژوهش پیش‌رو است مفهوم گردشگری است چراکه به نحو عام است و شامل سفر و جهانگردی نیز می‌شود؛ اما عبارت جهانگردی بیشتر در خصوص سفری صدق می‌کند که در اقطار جهان صورت پذیرد و برخی از اقسام سفر و گردش مانند گردشگری‌های درون کشور و استان یا محلات را شامل نمی‌گردد. همچنین واژه سفر نیز بسیار عام است و شامل مطلق حرکت بدون هیچ قصدی است؛ اما عبارت گردشگری در ضمن سفر منظوری را قصد کرده است.

۳-۱-۴. حلال

حلال واژه‌ای عربی به معنای چیزی است که از نظر شرع و عقل، مجاز و رواست (مشکینی، ۱۴۱۹ق، ص. ۲۱۶) و به عقیده برخی، تعریف حلال شامل آن چیزی است که حکم حرمت آن برداشته شده است و انجام و ترکش موجب حسابرسی و عقاب نیست؛ چراکه به افعال مکلفان ارتباطی ندارد (عبدالمنعم، ۱۴۱۹ق، ج ۱، ص. ۵۸۵). در آیات قرآنی نیز به این مفهوم تأکید فراوان شده که به عنوان نمونه می‌توان به اهمیت حلال و حرام از دیدگاه اسلام و ضرورت رعایت دستورات خداوند متعال اشاره کرد (مائده/آیه ۱۰۰).

۳-۱-۵. توسعه

واژه توسعه، معادل انگلیسی (Development) است که مشتق از واژه (Develope) به معنای رشد و گسترش تدریجی و نمود و تطور یافتن، آشکار شدن و از پوسته و غلاف درآمدن است. این پوسته و غلاف هم در زبان انگلیسی (Envelope) است؛ بنابراین، خروج تدریجی از لفاف، معنای دقیق واژه توسعه است (جهانیان، ۱۳۷۷، ص. ۱۵). از دید مابکل تودارو «توسعه جریان‌های چند بعدی است که مستلزم تغییرات اساسی در ساخت اجتماعی، طرز تلقی عامه مردم و نهادهای ملی و نیز تسریع رشد اقتصادی، کاهش نابرابری و ریشه‌کن کردن فقر مطلق است» (میرحسینی، ۱۳۹۱، ص. ۷۵). با توجه به معنای بیان شده توسعه در پژوهش حاضر به معنای گسترش تدریجی و همراه با تغییرات اساسی است.

۳-۲. مبانی نظری

گردشگری در یک تقسیم‌بندی کلان، به دو نوع داخلی و بین‌المللی تقسیم می‌شود. آنچه که امروزه برخی از اهالی سفر و فرهنگ از آن به گردشگری و انواع آن^۱ یاد می‌کنند؛ بخشی از اهداف سفر را با تکیه بر تفکر مادی‌گرایانه با محوریت انسان (اومانیزم) بیان می‌کند؛ درحالی‌که اسلام با جامعیت تمام به مسائل گوناگون گردشگری پرداخته و با نظر به غایت الهی انسان اقسام آن را بیان کرده و چندین قرن پیش با توجه به این موضوع، اهمیت گردشگری را اثبات کرده است. گردشگری حلال مفهوم جدیدی است که توسط سازمان جهانی گردشگری نیز مطرح شده و چهارچوب های آن از ابتدا تا انتها بر پایه دستورات اسلامی شکل گرفته است (ISSN, 2019). امروزه حدود یک‌پنجم جمعیت دنیا را مسلمانان تشکیل داده‌اند و برخی از کشورهای اسلامی، با سرعت در حال رشد و توسعه اقتصادی هستند که همین موضوع موجب افزایش سرمایه‌گذاری و افزایش هزینه‌های مصرف‌کنندگان شده است و بسیاری از کشورها خصوصاً دولت‌های اسلامی به دنبال جذب جهانگردان و گردشگران مسلمان‌اند (بزرگ‌عقیده، ۱۳۹۹، ص. ۴۴). از همین رو گردشگری حلال خصوصاً در کشورهای مسلمان رونق پیدا کرده است و برنامه‌های فراغتی را متناسب با آداب اسلامی ارائه می‌دهد. از آنجاکه گردشگری یکی از سودآورترین صنعت‌هاست، کشورهای دنیا در تلاش اند در فضای رقابتی بهترین خدمات را به گردشگران ارائه دهند. مطابق تحقیقات مستر

۱. گردشگری در دنیای امروز انواع مختلفی دارد: گردشگری تاریخی، سلامت، علمی، تلخ، ماجراجویانه و...

کارت و رتبه‌بندی حلال، با توجه به جمعیت مسلمانان و روی آوردن آنان به سفر، پیش بینی می‌شود تا سال ۲۰۲۶ بیش از ۲۳۰ میلیون گردشگر مسلمان به سفرهای داخلی و بین‌المللی بپردازند؛ به همین جهت مفهوم حلال توریسم در بین کشورها بیش‌ازپیش مطرح شده است و کشورهای شاخص گردشگری دنیا با ایجاد مزیت رقابتی؛ توسعه گردشگری حلال و ارائه خدمات مربوط به آن را در دستور کار قرار داده‌اند (بزرگ عقیده، ۱۳۹۹، ص. ۴۴).

شاخص‌هایی برای توسعه گردشگری حلال مناسب است که بن‌مایه آن از منابع اسلامی اصیلی همچون آیات قرآن کریم و روایات ائمه اطهار (علیهم‌السلام) باشد. از آنجاکه موازین اسلامی چهارچوب‌هایی را برای مسلمانان در نظر گرفته که سبب شده پیروان این دین از حرام خودداری کنند، در کشور اسلامی همچون ایران به‌منظور بهره‌گیری صحیح از صنعت گردشگری باید این صنعت مبتنی بر آداب اسلامی و با الهام از قرآن و ارزش‌های دینی باشد که اگر قوانین و سیاست‌گذاری‌های کلان کشور با توجه به این مهم صورت گیرد؛ مسلماً زمینه‌های جذب گردشگران کشورهای اسلامی را به‌صورت ویژه فراهم می‌سازد. با توجه به اینکه بخشی از موازین دینی به ارائه انواع گردشگری به‌مثابه پیش‌نیاز توسعه گردشگری حلال برای تمامی مسلمانان می‌پردازد، شایسته است این موازین دینی و اکاوی و در سیاست‌گذاری‌ها مورد استفاده قرار گیرند تا بهترین عملکرد حاصل شود.

شایان توجه است که برخی از انواع گردشگری از منظر دینی در عرض هم و قسیم یکدیگر هستند مانند گردشگری زیارتی و گردشگری تجاری؛ اما برخی دیگر در طول انواع گردشگری هستند و شکلی از یک نوع گردشگری به‌شمار می‌آیند مانند گردشگری فردی یا خانوادگی؛ به‌عنوان مثال ممکن است گردشگری زیارتی به شکل فردی و یا خانوادگی انجام شود که در این‌صورت شکل فردی یا خانوادگی گردشگری را نمی‌توان نوعی از گردشگری و قسیم انواع دیگر قرار داد و جزو انواع گردشگری دانست. توضیح اینکه ریشه اصلی شکل‌گیری برند حلال توریسم و تکاپوی کشورها به جهت ارائه خدمات حلال، دستورات اسلامی است که برای تمامی مسلمانان در نظر گرفته شده است و تفاوتی در اجرای این دستورات برای فرد و یا گروهی از مسلمانان وجود ندارد. مسلمانی که می‌خواهد به‌تنهایی سفر کند یا همراه با خانواده خود به سفر برود، زن و یا مرد باشد و در هر سن و سالی که به امر گردشگری می‌پردازد؛ ملزم به رعایت فرامین الهی است که در آیات و روایات بدان تصریح شده است، در نتیجه گردشگری فرد و یا خانواده مسلمان در طول انواع گردشگری حاصل از منویات دینی

قرار می‌گیرد که به آن حکم شده است و افتراقی در عمل به دستورات شارع مقدس برای هیچ‌کدام وجود ندارد.

۴. روش پژوهش

پژوهش حاضر دارای رویکرد کیفی است. همچنین از نظر هدف جزء پژوهش‌های کاربردی و توصیه‌ای، از لحاظ ماهیت تحلیلی و توصیفی و به لحاظ گردآوری اطلاعات از نوع کتابخانه‌ای است. نوشتار پیش‌رو دارای دو بخش کلی می‌باشد. در بخش اول با روش استدلال استقرایی با جستجو و مطالعه در آیات و روایات مواردی که در منابع نقلی توصیه به گردشگری نموده است جمع‌آوری شده است و در مرحله بعد با رویکردی بدیع انواع گردشگری طبقه‌بندی شده است. همچنین حکم هر یک از ادله نقلی و ارتباط آنها با حوزه گردشگری به‌خوبی تشریح شده است. در بخش دوم با توجه به انواع گردشگری که در بخش اول مشخص شد و با ارتباط و نحوه بهره‌گیری از آیات و روایات برای توسعه گردشگری حلال در کشورهای اسلامی همانند جمهوری اسلامی ایران راهکارهای سیاستی متناسب ارائه شده است.

۵. یافته‌های پژوهش

همان‌طور که در سؤال‌های پژوهش تصریح شد، پرسش فرعی اول پیرامون طبقه‌بندی انواع گردشگری بود و پرسش فرعی دوم درخصوص توصیه و حکم انواع گردشگری با توجه به ادله نقلی است. این دو سؤال فرعی در محور اول یافته‌های پژوهش مورد بحث و بررسی قرار گرفته است. بدین نحو که ابتدا با مطالعه و استقرای در آیات و روایات انواع گردشگری از منظر دینی مشخص گردید و سپس ذیل هریک از انواع گردشگری با توجه به آیات و روایات به حکم شرعی آن نوع از گردشگری اشاره شده است.

۵-۱. انواع گردشگری

با استقرا و جستجو در آیات و روایات شش نوع گردشگری احصا شد که عبارت‌اند از: گردشگری فرهنگی، گردشگری علمی، گردشگری تجاری، گردشگری تفریحی، گردشگری مذهبی - زیارتی و گردشگری سلامت (درمانی). در ادامه هریک از این انواع به تفصیل مورد بحث و بررسی قرار خواهد گرفت.

۵-۱. گردشگری فرهنگی^۱

با مطالعه و استقرای ادله نقلی دین با دسته‌ای از آیات قرآن مواجه خواهیم شد که مشاهده آفرینش خداوند، اقوام و فرهنگ‌های مختلف را موجب تجربه‌اندوزی می‌داند. این نوع گردشگری را می‌توان گردشگری فرهنگی نامید چراکه آشنایی با بناهای تاریخی و سرگذشت فرهنگ‌های گذشته، دانش و عبرت‌آموزی از تاریخ‌گذشتگان را برای گردشگر به ارمغان می‌آورد (محمدی میخوش، ۱۳۹۱، ص. ۱۷۳)؛ در این حالت گردشگر با موضوعاتی که تا آن روز آشنا نبوده، مواجه شده و می‌فهمد که هر مخلوقی وابسته به خداوند است و به‌طور ذاتی مستقل نیست و به یگانگی خداوند متعال پی می‌برد. در ادامه، آیات مرتبط با این بخش در ذیل دو دسته جمع‌آوری و تحلیل شده است:

الف) مشاهده آفرینش و آثار اقتدار خداوند برای پی‌بردن به توحید

۱- «أَوَلَمْ يَنْظُرُوا فِي مَلَكُوتِ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَمَا خَلَقَ اللَّهُ مِنْ شَيْءٍ...» چرا در ملکوت آسمان‌ها و زمین و هرچه را خدا آفریده نمی‌نگرند (اعراف / آیه ۱۸۵).
در ابتدای آیه می‌فرماید (أَوَلَمْ يَنْظُرُوا) توجه‌نکردن به خلقت آسمان‌ها و زمین و هرچیز دیگر از مخلوقات باعث می‌شود که انسان‌ها دچار غفلت شوند (طباطبائی، ۱۳۷۵، ج ۸، ص. ۴۵۵-۴۵۶) عبارت يَنْظُرُوا مطابق نظر راغب «يُرَادُ بِهِ التَّأَمُّلُ وَ الْفَحْصُ... فَذَلِكَ حَتَّى عَلَى تَأَمُّلِ حِكْمَتِهِ فِي خَلْقِهَا» دلالت بر تأمل دارد (راغب اصفهانی، ۱۴۰۴ق، ج ۱، ص. ۸۱۳) و با توجه به عبارت «وَمَا خَلَقَ اللَّهُ مِنْ شَيْءٍ...» منظور از این عبارت جستجوی در خلقت است؛ در نتیجه انسان‌ها باید در خلقت خداوند نظر کنند (مشاهده آفرینش) تا بدانند همه آفرینش به خداوند محتاج‌اند و به قدرت خداوند پی ببرند و این مشاهده همان سیر آفاقی در برابر سیر انفسی است؛ به این نحو که گردشگر با دیدن نشانه‌های خداوند در عوالم ظاهری و مراتب بیرون از نفس (سیر انفسی) به یگانگی خداوند پی می‌برد. هدف از سیر آفاقی برای گردشگر، توجه به ملکوت پدیده (اصالت پدیده) و ربط وجودی آن با خداوند است (بهرام‌پور، ۱۳۹۹، ص. ۱۷۴)؛ بنابراین در این آیه، گردشگری به‌منظور سیر آفاقی در خلقت مورد توصیه شارع است؛ اما ظاهراً این امر دارای مراتبی است و به‌صورت کلی دلالت بر وجوب ندارد، مگر مواردی که عدم سیر در خلقت موجب گمراهی انسان و شرک شود که در این‌صورت واجب است؛ اما در غیر این‌صورت این نوع گردشگری زمینه عمق

1. Cultural tourism

بخشی به تعقل و تفکر انسان را دارد که امری مستحب است. در نتیجه با توجه به قرائن آیه، مراد شارع دلالت بر استحباب این نوع گردشگری است و وجوب آن در موارد خاصی است که بیان شد.

۲- «أَفَلَمْ يَنْظُرُوا إِلَى السَّمَاءِ فَوْقَهُمْ كَيْفَ بَنَيْنَاهَا وَ زَيَّنَّاهَا وَ مَا لَهَا مِنْ فُرُوجٍ»؛ پس مگر (منکران حق) آسمان را فراز خود نمی‌نگرند که ما چگونه بنای محکم اساس نهاده‌ایم و آن را به زیور (ستارگان درخشان) آراسته‌ایم و هیچ شکاف و خللی در آن راه ندارد؟ (ق / آیه ۶).

از آنجاکه آسمان با تمام زیبایی‌هایش (زینت‌ها: زینت‌دادن آسمان به وسیله ستارگان) دائم قابل مشاهده است، خداوند با امر به مشاهده به آسمان می‌فهماند قدرت او مافوق همه قدرت‌هاست و انسان با دیدن این اماره‌ها از تصورات ذهنی به عالم واقعیت (رئالیسم^۱) هدایت می‌شود و از این طریق بر دانش خود می‌افزاید و به یگانگی خداوند متعال پی می‌برد. همان‌طور که ذیل آیه قبل اشاره شد «يَنْظُرُوا» در لغت به معنای تأمل همراه با فحص است و از جمله لوازم فحص که منجر به تأمل گردد، فراهم نمودن شرایطی برای مشاهده آسمان است. در گذشته، اغلب شهرها به نحوی بودند که مردم در فضای زینت‌بخش آسمان شب به تفکر و تأمل می‌پرداختند اما در حال حاضر با توسعه شهرها امکان رؤیت ستارگان در شب بسیار دشوار و گاه ناممکن است؛ از این رو ضرورت می‌نماید که برای سیر و تأمل در آسمان شب به مکان‌های مناسبی که برای رؤیت آسمان موجود است سفر نمود و به تماشای رازهای خلقت آسمان پرداخت؛ از جمله سفر به رصدخانه‌های ساخت دست انسان و یا سفر به مکان‌هایی مانند دشت‌های کویری که دیدن ستارگان و سیارات ممکن است. از این رو یکی از انواع گردشگری با توجه به معنای امروزی آن کویرنوردی است که یکی از مهم‌ترین جاذبه‌های آن دیدن ستارگان در شب‌های کویر است. مسلماً مشاهده ستارگان با آن همه زیبایی برای انسانی که می‌خواهد از این طریق به قدرت خداوند و به هدف‌دار بودن خلقت خودش پی ببرد، بسیار مغتنم و راهگشاست. عبارت «أَفَلَمْ يَنْظُرُوا» در آیه کریمه استفهام انکاری است و می‌خواهد مخاطب را ترغیب به انجام آنچه که در ادامه آیه آمده است بنماید و از آنجاکه سیر آفاقی برای دوری از کفر مطرح شده است در نتیجه خطاب امر در آیه کریمه واجب است؛ اما از طرف دیگر چون تنها یکی از راه‌های شناخت خدا و دروی از کفر است انتخاب این راه مستحب است؛ بنابراین به‌خودی‌خود

این نوع از گردشگری واجب نیست؛ اما چون متعلق گردشگری فرهنگی و مشاهده قدرت خدای متعال منجر به شناخت خدا و دوری از کفر است مورد توصیه شارع واقع شده است.

ب) عبرت‌گرفتن از سرگذشت پیشینیان و فرهنگ مردم و اقوام سایر مناطق جهت درک حقایق

۱- «قَدْ خَلَتْ مِنْ قَبْلِكُمْ سُنَنٌ فَسِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَانظُرُوا كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الْمُكْذِبِينَ» قطعاً پیش از شما سنت‌هایی [بوده و] سپری شده است پس در زمین بگردید و بنگرید که فرجام تکذیب‌کنندگان چگونه بوده است (آل‌عمران / آیه ۱۳۷).

ابتدا خاطر نشان می‌گردد که به غیر از آیه کریمه یادشده آیات دیگری با اسلوب (سیرُوا فِي الْأَرْضِ فَانظُرُوا كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ...) وجود دارد (انعام / آیه ۱۱؛ نحل / آیه ۳۶؛ نمل / آیه ۶۹؛ روم / آیه ۴۲). خداوند در آیه ۱۳۷ سوره آل‌عمران مسلمانان را پس از شکست در جنگ احد، امر می‌نماید تا تاریخ گذشتگان را از راه گردشگری بررسی کنند (فَسِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَانظُرُوا) و زمان گذشته را به زمان حاضر و زمان حاضر را به تاریخ پیوند می‌دهد تا پیوند بین فرهنگ مردم این دو زمان و معرفت نسبت به پیشینیان میسر شود و یادآور شود که سنت‌های خداوند در اقوام گذشته (قَدْ خَلَتْ مِنْ قَبْلِكُمْ سُنَنٌ) هرگز جنبه اختصاصی به قوم خاصی ندارد و به‌صورت قوانینی عام برای سایر اقوام نیز وجود دارد. این وقایع می‌تواند مایه تربیت انسان باشد و مسلمانانی که با این هدف سفر می‌کنند علاوه بر کسب تجربه، ارتباطات میان‌فرهنگی خود را تقویت می‌نمایند (قرائتی، ۱۳۸۳، ج ۱، ص. ۶۱۳؛ مکارم شیرازی، ۱۳۸۰، ج ۳، ص. ۱۰۲؛ بهرام‌پور، ۱۳۹۹، ص. ۶۷).

در برخی آیات ثُمَّ انظُرُوا (انعام / آیه ۱۱) آمده که حرف عطف ثُمَّ دلالت بر فاصله زمانی دارد یعنی در گردشگری خود عجله نکنید بلکه با دقت آنچه را که می‌بینید مشاهده کنید و از آن عبرت بگیرید (مکارم شیرازی، ۱۳۸۰، ج ۵، صص. ۲۰۸-۲۰۹). در آیه ۳۶ سوره نحل قبل از (فَسِيرُوا) عبارت «وَلَقَدْ بَعَثْنَا فِي كُلِّ أُمَّةٍ رَسُولًا» بدین معنا که تکذیب‌کنندگان پیامبر (صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم)، تاریخ گذشتگان خود را از روی آثارشان مشاهده کنند (بهرام‌پور، ۱۳۹۹، ص. ۲۷۱) و با گردشگری از باطل روی گردانند. در آیه ۴۲ سوره روم با توجه به آیه قبل که در خصوص فساد انسان‌هاست و مهترین آنها شرک است، خداوند برای مشاهده عاقبت مشرکان امر به گردشگری می‌نماید تا بفهمند که

عاقبت آن افراد با همه قدرتشان به کجا رسید (مکارم شیرازی، ۱۳۸۰، ج ۱۶، صص. ۴۷۶-۴۷۷). از آنجاکه آیات مذکور با فعل امر سیروا بیان شده است و با توجه به اینکه گردشگری از گناه تکذیب‌کنندگان، مجرمان و دیگر موارد یادشده در آیات جلوگیری می‌کند، به‌نحوی این امر مورد تأکید شارع مقدس است البته درجه این تأکید در حالت اولیه به‌عنوان یک روش برای عبرت‌گیری مستحب است.

۲- «أَفَلَمْ يَسِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَتَكُونَ لَهُمْ قُلُوبٌ يَعْقِلُونَ بِهَا أَوْ آذَانٌ يَسْمَعُونَ بِهَا فَإِنَّهَا لَا تَعْمَى الْأَبْصَارُ وَ لَكِن تَعْمَى الْقُلُوبُ الَّتِي فِي الصُّدُورِ»؛ آیا در زمین‌گردش نکرده‌اند تا دل‌هایی داشته باشند که با آن بیندیشند یا گوش‌هایی که با آن بشنوند، در حقیقت چشم‌ها کور نیست لیکن دل‌هایی که در سینه‌هاست، کور است (حج / آیه ۴۶).

آیات دیگری نیز با اسلوب (أَفَلَمْ يَسِيرُوا فِي الْأَرْضِ) در قرآن وارد شده است (یوسف / آیه ۱۰۹؛ روم / آیه ۹؛ غافر / آیه ۲۱ و آیه ۸۲؛ فاطر / آیه ۴۴؛ محمد / آیه ۱۰).

خداوند متعال با عبارت (أَفَلَمْ يَسِيرُوا فِي الْأَرْضِ) با بیان استفهام انکاری به نوعی مردم را به گردشگری رهنمون و اهمیتش را تبیین می‌نماید. در این آیه هدف اصلی از گردشگری بیداری دل‌هاست؛ چراکه با مشاهده کاخ‌های ویران ستمگران که روزی قدرت زیادی داشته‌اند و امروز به این اوضاع درآمده است، انسان می‌فهمد که ستمگری راه به‌جایی ندارد و عاقبت جباران عالم نیز مرگ است و همین مورد اثر تربیتی درخور توجهی دارد. از طرفی مشاهده عینی نظام‌های اجتماعی و تحولات تاریخی، انسان را به تفکر وامی‌دارد؛ همان‌گونه که امام صادق (علیه‌السلام) درباره «أَوْ لَمْ يَسِيرُوا فِي الْأَرْضِ» فرمودند: «مراد تدبّر و سیر در تاریخ اقوام گذشته در قرآن است» (کلینی، ۱۳۸۵، ج ۸، صص. ۲۴۸-۳۴۹) با توجه به آیه و روایات، خداوند گردشگری را مایه بیداری دل‌بندگان دانسته و با تأمل در احوال پیشینیان، انسان متوجه می‌شود عاقبت کفر به خداوند و تکذیب پیامبران عذاب الهی است (طباطبائی، ۱۳۷۵، ج ۱۴، ص. ۵۴۹). همچنین خداوند امر به گردشگری برای دیدن قدرت گذشتگان و سرانجام مخالفت آنها با خداوند را مطرح می‌کند «فَيَنْظُرُوا كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الَّذِينَ مِن قَبْلِهِمْ وَ كَانُوا أَشَدَّ مِنْهُمْ قُوَّةً» (فاطر / آیه ۴۴) و بیان می‌کند که کافران فریفته قدرت خود نشوند و آثار بجا مانده از گذشتگان را با چشم خود به‌طور ملموس مشاهده کنند «كَانُوا هُمْ أَشَدَّ مِنْهُمْ قُوَّةً وَ آثَارًا فِي الْأَرْضِ» (غافر / آیه ۲۱) که این آثار برای کسب تجربه آدمیان بجای مانده است (قرائتی، ۱۳۸۳، ج ۸، ص. ۲۳۷)؛ بنابراین گردشگری می‌تواند دل‌های نابینا را

بیدار کند (قمی مشهدی، ۱۳۸۱، ج ۹، ص. ۱۱۸).

در آیات یادشده با توجه به اینکه گردشگری مطلوب شارع مقدس است؛ به خودی خود حکم استحباب برداشت می‌شود؛ اما از سویی به دلیل اینکه فعل نهی لَمْ یَسِيرُوا در اسلوب استفهام انکاری نوعی امر محسوب می‌شود (ابن هشام، ۱۴۰۵ق، ج ۱، ص. ۱۶) و از نظر اصولیون فعل امر به معنی واجب بودن حکم است (مظفر، ۱۴۲۳ق، ج ۱، ص. ۵۹-۶۰)؛ بنابراین اگر انسان در معرض کفر باشد و این نوع گردشگری تنها راه دوری از تکذیب حقایق الهی باشد و سبب تثبیت شناخت و اعتقاداتش باشد؛ در نتیجه گردشگری حکم واجب پیدا می‌کند.

۳- «يَا أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّا خَلَقْنَاكُمْ مِنْ ذَكَرٍ وَأُنْثَىٰ وَجَعَلْنَاكُمْ شُعُوبًا وَقَبَائِلَ لِتَعَارَفُوا إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللَّهِ أَتْقَاكُمْ أَلَا لِلَّهِ عَلَيْهِمْ خَبِيرٌ»؛ ای مردم، ما همه شما را نخست از مرد و زنی آفریدیم و آنگاه شعبه‌های بسیار و فرق مختلف گردانیدیم تا یکدیگر را بشناسید، همانا بزرگوار و با افتخاری‌ترین شما نزد خدا باتقواترین شمایند، همانا خدا کاملاً دانا و آگاه است (حجرات / آیه ۱۳).

شُعُوبًا وَقَبَائِلَ اشاره به قبیل قبیله بودن و فرقه‌های گوناگون دارد و با عبارت «لِتَعَارَفُوا» می‌فرماید که این تفاوت‌ها موجب شناسایی انسان‌ها از یکدیگر و وجود تنوع در جامعه است و آدمی با قرارگیری بین اجتماعات، تنوع فرهنگی را درک کرده و با کسب تجربه و تفکر در فرهنگ‌های متفاوت همچون تفاوت در آداب و رسوم، زبان‌های مختلف و حتی رنگ پوست‌های مختلف، از طریق ارتباطات میان فرهنگی بر دانش خود افزوده و می‌آموزد که در هر فرهنگی ممکن است انسان نیک‌سیرت یا بدسیرت وجود داشته باشد، از این رو کرامت و جایگاه افراد به موارد مذکور ربطی ندارد و هر شخصی با هر فرهنگی به شرط اینکه ملاک تقوا را داشته باشد می‌تواند به خداوند تقرب جوید. گردشگری در این آیه به منظور درک تفاوت‌های جوامع انسانی و فهم بهتر ارتباطات میان فرهنگی توصیه شده است و موجب می‌شود انسان‌ها حقیقت خلقت خود را بهتر درک کنند و بفهمند که ملاک برتری آداب و رسوم، رنگ پوست و نژاد نیست. حکم این نوع از گردشگری استحباب است؛ اما اگر فردی به دلیل اینکه نتوانسته به واقعیت تفاوت نژادی و ملاک نبودن آن دست پیدا کند و دچار تعصب نژادی شد بر او واجب است به سفر بپردازد تا دریابد که ملاک برتری افراد اخلاقیات و تقوا است نه تفاوت‌های نژادی و شاید با این تنبه از تعصب خود دست بکشد.

۵-۲. گردشگری علمی^۱

از دوران پیش از اسلام افراد زیادی به دنبال کسب علم بوده که گاهی مجبور بودند به نقاط دور سفر کنند. با ظهور اسلام، این مهم پررنگ‌تر از گذشته شد. این نوع از گردشگری را می‌توان گردشگری علمی نامید. در احادیث متعددی گردشگری علمی مورد توجه قرار گرفته است مانند: «أَطْلَبُوا الْعِلْمَ وَلَوْ بِالصَّيْنِ»؛ علم را بیاموزید حتی اگر در چین باشد (مجلسی، ۱۳۷۶، ج ۱، ص. ۱۸۰). «أَطْلَبُوا الْعِلْمَ مِنَ الْمَهْدِ إِلَى اللَّحْدِ» (پاینده، ۱۳۲۴، ص. ۲۱۸) که معادل همان تعبیر معروف و لطیف از گهواره تا گور دانش بجوی است یا در حدیث «طَلَبُ الْعِلْمِ فَرِيضَةٌ عَلَى كُلِّ مُسْلِمٍ، أَلَا إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ بُغَاةَ الْعِلْمِ» (کلینی، ۱۳۸۵، ج ۱، ص. ۳۰؛ مجلسی، ۱۳۷۶، ج ۱، ص. ۱۷۲). در این روایات جوینده دانش مورد تأیید و تشویق قرار گرفته است. در قرآن نیز آیات مختص به گردشگری علمی آورده شده و سفر برای کسب دانش مورد تأکید است و گردشگری برای تحصیل علم دین نه تنها خوب است بلکه به آن امر شده است.

۱- «وَمَا كَانَ الْمُؤْمِنُونَ لِيَنْفِرُوا كَافَّةً فَلَوْ لَا نَفَرَ مِنْ كُلِّ فِرْقَةٍ مِنْهُمْ طَائِفَةٌ لِيَتَفَقَّهُوا فِي الدِّينِ وَ لِيُنذِرُوا قَوْمَهُمْ إِذَا رَجَعُوا إِلَيْهِمْ لَعَلَّهُمْ يَحْذَرُونَ»؛ شایسته نیست مؤمنان همگی (به‌سوی میدان جهاد) کوچ کنند چرا از هر گروهی از آنان، طایفه‌ای کوچ نمی‌کند (و طایفه‌ای در مدینه بماند)، تا در دین (و معارف و احکام اسلام) آگاهی یابند و به هنگام بازگشت به‌سوی قوم خود، آنها را بیم دهند! شاید (از مخالفت فرمان پروردگار) بترسند، و خودداری کنند! (توبه / آیه ۱۲۲).

«وَمَا كَانَ الْمُؤْمِنُونَ لِيَنْفِرُوا كَافَّةً»؛ یعنی لازم نیست همه مؤمنان به‌سوی میدان جهاد بروند بلکه (فَلَوْ لَا نَفَرَ مِنْ كُلِّ فِرْقَةٍ مِنْهُمْ طَائِفَةٌ لِيَتَفَقَّهُوا فِي الدِّينِ) شایسته است گروهی با تقویت بنیه علمی در معارف دینی، مردم دیار خود را آموزش دهند. امام صادق (علیه‌السلام) در پاسخ به شخصی که پرسید مراد پیامبر (صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم) چه بوده که فرمودند: «اِخْتِلَافُ أُمَّتِي رَحْمَةٌ» (ابن بابویه، ۱۳۶۱، ص. ۱۵۷) امام پاسخ داد: منظور نزاع نیست بلکه هدف رفت و آمد در زمین و کسب معارف اسلامی است و به آیه مذکور استدلال می‌کنند. در نتیجه با عنایت به تأکید آیات و روایات گردشگری علمی خصوصاً به جهت تعلیم علوم اسلامی برای مسلمانان واجب کفایی است یعنی

1. Scientific tourism

باید حداقل یک تعدادی «من به الکفایة» برای تحصیل علوم اسلامی سفر کرده و پس از بازگشت مردم خود را تعلیم دهند.

۲- «قُلْ سِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَانظُرُوا كَيْفَ بَدَأَ الْخَلْقَ ثُمَّ اللَّهُ يُنشِئُ النَّشْأَةَ الْآخِرَةَ إِنَّ اللَّهَ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ»؛ بگو در زمین بگردید و بنگرید که خدا چگونه در آغاز موجودات را پدید آورده است و بعداً هم جهان دیگر را پدیدار می‌کند؛ چراکه خدا بر هر چیزی توانا است (عنکبوت / آیه ۲۰).

با توجه به عبارت «سِيرُوا فِي الْأَرْضِ» خداوند در این آیه کریمه مردم را به سیر آفاقی برای پی‌بردن به مسئله مبدأ و معاد امر می‌کند و مطالعه موجودات را به‌وسیله سیر آفاقی برای دانستن مبدأ و معاد مورد تأکید قرار می‌دهد. عبارت «فَانظُرُوا» پس از «سِيرُوا فِي الْأَرْضِ» بیان می‌کند که هدف از سیر در زمین مطالعه موجودات زنده و گردش در طبیعت و به فکر فرورفتن آدمی است، چنانچه هدف گردشگری علمی برای اکتشاف رازهای خلقت است؛ به‌مانند فعالیت‌هایی که گروه‌های باستان‌شناسی برای کشف فسیل‌های قدیمی انجام می‌دهند و به رازهای آفرینش و قدرت خداوند «إِنَّ اللَّهَ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ» دست پیدا می‌کنند (بهرام‌پور، ۱۳۹۹، ص. ۳۹۸). عبارت «فَانظُرُوا» دلالت بر گردشگری علمی در روی زمین برای بررسی مسئله مبدأ خلقت و معاد است؛ بنابراین متعلق سیر و گردش در آیه کریمه شناخت مبدأ و معاد است که این متعلق از جمله امور واجب است؛ اما انحصار آن در روش گردشگری علمی وجهی ندارد و امکان این شناخت از راه‌های دیگر نیز وجود دارد، از این‌رو اگر شناخت مبدأ و معاد در این روش برای کسی منحصر شود واجب می‌گردد؛ در غیر این‌صورت این نوع گردشگری علمی به‌خودی‌خود به‌عنوان یک راه برای شناخت مبدأ و معاد، مستحب خواهد بود.

۵-۱-۳. گردشگری تجاری^۱

با مراجعه به آیات و روایات مشاهده می‌شود تجارت و به تبع آن سفر برای تجارت مورد تأکید دین اسلام قرار گرفته است. این نوع از سفر که به قصد تجارت صورت می‌گیرد در صنعت گردشگری تعبیر به گردشگری تجاری شده است (Davidson, 1994). در حدیثی از امیرالمؤمنین امام علی (علیه‌السلام) آمده است: «اتجروا بارک الله لکم فانی سمعت رسول الله (صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم) يقول: الرزق عشرة أجزاء تسعة أجزاء فی التجارة

1. Commercial tourism

و واحد فی غیرها»؛ یکی از راه‌های کسب برکات تمرکز بر تجارت است؛ به گونه‌ای که به فرموده امام (علیه‌السلام)، از دید پیامبر (صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم) نیز تجارت به حدی اهمیت دارد که نه جزء از زندگی انسان را دربرمی‌گیرد (مجلسی، ۱۳۷۶، ج ۷۴، ص. ۴۱۱). در قرآن هم به گردشگری تجاری اشاره شده است:

«وَ آخِرُونَ يَضْرِبُونَ فِي الْأَرْضِ يَبْتَغُونَ مِنْ فَضْلِ اللَّهِ»؛ گروهی دیگر برای به‌دست

آوردن فضل الهی (و کسب روزی) به سفر می‌روند (مزمّل / آیه ۲۰).

عبارت «آخِرُونَ يَضْرِبُونَ فِي الْأَرْضِ يَبْتَغُونَ مِنْ فَضْلِ اللَّهِ» دلالت بر گردشگری

تجاری دارد، این آیه یکی از اهداف مهم انسان از سفر را کسب رزق و روزی معرفی می‌نماید؛ چراکه همه مایحتاج آدمی در محل زندگی او نیست؛ مانند قریشیان در صدر اسلام که مجبور بودند برای رفع نیازشان به سفرهای تجاری بروند (سوره قریش). از همین رو سفر تجاری به‌منظور کسب درآمد جایز و حتی مستحب است. از سوی دیگر سفر تجاری، به جهت تأمین مایحتاج زندگی، شخص تاجر را هم‌رتبه جهادگر در راه خدا قرار می‌دهد و به این دلیل که امنیت غذایی مردم را تأمین می‌کند به‌مانند کسی است که برای جنگ با دشمن به فکر تأمین امنیت جامعه است (قرائتی، ۱۳۸۳، ج ۱۰، صص. ۲۷۵-۲۷۶). گردشگری تجاری به‌منظور نجات جامعه اسلامی از تنگناها به‌قدری مهم است که هم‌رتبه جهاد قرار دارد و با توجه به اهمیت و ضرورت آن برای جامعه اسلامی حکم این نوع گردشگری وجوب کفایی است؛ زیرا در این حالت مسلمانان از دیگران بی‌نیاز شده و از این مسیر در حفظ کرامت و عزت خود قدم بر می‌دارند؛ اما در مواردی که ضرورت یادشده برای جامعه اسلامی وجود نداشته باشد مستحب است و البته امکان دارد برای رفع نیازهای اولیه خود و خانواده شخص تاجر واجب باشد.

۴-۱-۵. گردشگری تفریحی^۱

با جستجو و مطالعه در منابع و تعالیم دینی مشاهده می‌شود که تفریح فی‌ذاته منع شرعی ندارد و هیچ عقل سلیمی منکر تفریح در زندگی نیست و حداقل به‌عنوان امری مباح پذیرفته می‌شود چنانچه در روایتی آمده است: «عمرو بن حریث قال دخلت علی ابی عبدالله (علیه‌السلام) و هو فی منزل اخیه عبدالله بن محمد فقلت له جعلت فداک ما حولک إلی هذا المنزل فقال طلب النزهه...» (کلینی، ۱۳۸۵، ج ۲، ص. ۲۳). در این روایت معتبر از ابن حریث، او امام صادق (علیه‌السلام) را در منزل برادرشان (که ظاهراً

1 Recreational tourism

تفریحگاهی خارج از مدینه است) زیارت می‌کند و دلیل آمدن ایشان به خانه برادرشان را جویا می‌شود و امام (علیه‌السلام) دلیل را صرفاً تفریح بیان می‌کنند. مطابق روایت تفریح نه‌تنها حرام نیست؛ بلکه در برخی موارد با توجه به فعل امام (علیه‌السلام) رجحان دارد. امام رضا (علیه‌السلام) می‌فرمایند: «ثَلَاثَةٌ يَجْلُونَ الْبَصَرَ النَّظْرُ إِلَى الْخُضْرَةِ وَ النَّظْرُ إِلَى الْمَاءِ الْجَارِي وَ النَّظْرُ إِلَى الْوَجْهِ الْحَسَنِ»؛ سه چیز دیده را روشن کند: به سبزه، آب روان و روی زیبا نگرستن (حرعاملی، ۱۳۶۷، ج ۵، ص. ۳۴۰). از این میان نگاه به سبزه و آب جاری در راستای گردشگری تفریحی محسوب می‌گردد به این دلیل که برای مشاهده سبزه و آب مانند جنگل‌ها و دریاها، باید از محل زندگی خود خارج شد؛ در نتیجه این روایت نیز به تفریح در طبیعت تشویق و رجحان شرعی گردشگری تفریحی را بیان می‌کند. امیرالمؤمنین (علیه‌السلام) می‌فرمایند: «للمؤمن ثلاث ساعات، فساعة يناجي فيها ربه و ساعة يرم معاشه، و ساعة يخلى بين نفسه و بين لذتها فيما يحل و يجمل و ليس للعاقل أن يكون شاخصاً إلا في ثلاث مرمة لمعاش، او خطوة في معاد او لذة في غير محرم»؛ برای مؤمن (در شبانه‌روز) سه وقت است، زمانی برای مناجات با پروردگارش، زمانی برای تأمین معاش و زمانی برای لذت‌های حلال و مایه زیبایی. خردمند را نشاید جز آن که در پی سه چیز حرکت کند: کسب حلال برای معیشت، گام نهادن در راه آخرت یا به‌دست آوردن لذت‌های حلال (نهج‌البلاغه، حکمت ۳۹۰). به‌طورکلی چون در آموزه‌های دینی و سیره ائمه (علیهم‌السلام) از کار بیهوده و گناه خودداری می‌شده؛ بنابراین تفریحی مدنظر است که سالم و به دور از غفلت و گناه باشد، در این حالت چنین تفریحی نه‌تنها هیچ‌گونه مشکلی نداشته؛ بلکه برای انسان و تغییر در حالات و روحیه او تأکید شده و جایز است؛ اما تفریحات ناسالم که ممکن است مسبب گناه شوند به‌هیچ‌وجه جایز نیست. در این رابطه می‌توان به آیه کریمه ذیل اشاره کرد:

«وَجَعَلْنَا بَيْنَهُمْ وَ بَيْنَ الْقُرَى الَّتِي بَارَكْنَا فِيهَا قُرَى ظَاهِرَةً وَ قَدَرْنَا فِيهَا السَّبِيلَ سَبِيلًا مَنُوعًا لِيَأْتِيَ الْأَيَّامَ الْأَمِينِينَ»؛ میان آنان و شهرهای دیگری که پُربرکت و نعمت کرده بودیم، شهرک‌ها و روستاهایی ساخته‌وپرداخته بودیم که نمایان بود و در میان آن‌ها فاصله‌های مناسب و نزدیک به هم ترتیب داده بودیم تا شب‌ها و روزها در امن‌وآمان در آنجا سیروسفر کنند (سبأ / آیه ۱۸).

خداوند می‌فرماید که قوم سبا دارای نعمت‌هایی بودند که قدر آنها را ندانسته و

دچار عذاب الهی شدند. یکی از این نعمت‌های بزرگ گردشگری و ایجاد امنیت در سفر برای آنان حتی در شب بود. در آیه کریمه تصریح شده تفریح در سفرهایشان برای رفاه حال آنان و یکی از نعماتی بود که خداوند به آنان ارزانی داشته بود. عبارت «وَقَدَرْنَا فِيهَا السَّيْرَ سَيْرُوا فِيهَا لَيْلِيًا وَ أَيْامًا آمِنِينَ» اشاره می‌کند که گردشگری برای این قوم آسان شده بود و حتی می‌توانستند در شب سفر بروند، اما در آیه ۱۹ فرموده آنها ناسپاسی کردند و درخواست کردند که خداوند کاری کند که بینوایان و اغنیا کنار هم نباشند (فَقَالُوا رَبَّنَا بَاعِدْ بَيْنَ أَسْفَارِنَا) و همین منجر به کفران نعمت شد. در این آیه گردشگری یک نعمت قلمداد شده که اشاره به رجحان آن نزد شارع دارد. گرچه برای شرایع سابق است؛ اما خصوصیت برای آنها ندارد. با توجه به این آیه کریمه و روایاتی که بیان شد گردشگری به‌منظور تفریح رجحان شرعی دارد و با توجه به سیره معصوم (علیه‌السلام) در تفریح و تأکید بر این امر درجه تأکید و رجحان شرعی آن استحباب است.

۵-۱-۵. گردشگری مذهبی - زیارتی

در روایات به زیارت عتبات و همچنین قبرستان‌های مهم مانند قبرستان بقیع اشاره شده است؛ به شکلی که از سفرهای پر فضیلت، حضور در حرم ائمه (علیهم‌السلام) است؛ گردشگری مذهبی - زیارتی، در ضمن زیارت، عبرت‌گیری از آموزه‌های خداوند و سیره ائمه (علیهم‌السلام) را در پی دارد و در هر زمان از سال مهیاست و معمولاً مقارن با مناسبت‌های مذهبی صورت می‌گیرد. سفر به اماکن مذهبی و دارای حرم توسط پیروان یک دین برای گرامیداشت مقام پیشوای دین خود یا انجام فریضه‌ای خاص صورت می‌گیرد. شایان توجه است که این نوع از گردشگری موجب التیام روح و کسب قدرت معنوی فرد می‌شود و همچنین توجه به مقام ولایت اهل بیت و خط سیاسی آنها است. پیامبر (صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم) می‌فرماید: «من رأى (زار) قبری حلت له شفاعتی، و من زارنی میتا فکانما زارنی حیا» (مجلسی، ۱۳۷۶، ج ۹۹، ص. ۳۳۴). اهمیت سفر به مدینه تا حدی است که حضرت محمد (صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم) شفاعت خود را شامل حال افرادی می‌داند که حرم ایشان را زیارت کنند. در سؤالی که امام حسین (علیه‌السلام) از پیامبر (صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم) پرسیدند که پاداش افرادی که شما را زیارت می‌کنند چیست؟ فرمودند: «من زارنی حیا او میتا او زار أباک او زار أخاک او زارک کان حقا علی آن أزره یوم القیامة و أخلصه من ذنوبه» (مجلسی، ۱۳۷۶، ج ۹۹، ص. ۳۷۳). ایشان کسی

را که توفیق زیارت حضرت (صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم)، امام علی (علیه‌السلام)، امام حسن (علیه‌السلام) و امام حسین (علیه‌السلام) را پیدا کند، در روز قیامت مورد زیارت و شفاعت قرار می‌دهد و به این شکل فرد را از گناهانش خلاص می‌کند.

با توجه به مطالب فوق زیارت مشاهد شریفه به‌خودی‌خود مستحب است؛ اما اگر شخصی آخرت را از یاد برده و مسئله معاد را فراموش کرده و در صورتی که تنبه او منجر به حضور در مشاهد شریفه و یاد مرگ است؛ بر او واجب است که اماکن مذهبی را زیارت کند تا این مشاهده او را از غفلت نجات دهد. در خصوص زیارت حرم اهل‌بیت (علیهم‌السلام) نیز چون مصداقی از تعظیم شعائر و توجه به مقام ولایت و خط سیاسی امام است از جهات متعدد مستحب موکد می‌باشد. همچنین در خصوص سفر حج اگر استطاعت برای شخصی ایجاد شده باشد این سفر زیارتی بر او واجب خواهد شد.

۵-۱-۶. گردشگری سلامت (درمانی)

در خصوص گردشگری سلامت یا درمانی از منظر دینی می‌توان به دو حوزه توجه داشت: اول به حوزه پیشگیری و حفظ تندرستی و سلامتی توجه نمود و حوزه دیگر بخش درمان و معالجه است. در ادامه توضیح هر یک بیان می‌گردد:

قسمت اول در خصوص تندرستی و پیشگیری از بیماری و بازبایی سلامت با سفر و گردشگری است، روایاتی در این زمینه وارد شده است که بدان اشاره می‌گردد: پیامبر گرامی اسلام (صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم): «سَافِرُوا تَصِحُّوا وَ تَغْنَمُوا». مسافرت کنید تا سالم و تندرست بمانید و بهره‌ها نصیبتان گردد (قطب‌الدین راوندی، ۱۴۰۷ق، ص. ۷۶).

امام زین‌العابدین (علیه‌السلام): «حِجُّوا وَاعْتَمِرُوا تَصِحَّ أَبْدَانُكُمْ وَ تَسَّعَ أَرْزَاقُكُمْ وَ تُكْفُوا مَوْنَاتِكُمْ وَ مَوْنَاتِ عِيَالِكُمْ»؛ سفر حج و عمره به‌جا بیاورید تا بدن شما سالم و روزی شما وسعت یابد و نیازمندی‌های خود و خانواده‌تان برآورده شود (کلینی، ۱۳۸۵، ج ۴، ص. ۲۵۲).

در احادیث یاد شده به این نکته تأکید شده است که برای حفظ سلامتی و صحت بدنتان سفر کنید. روایت اول اطلاق داشته و به این نکته اشاره دارد که مطلق سفر سبب سلامتی و صحت می‌شود؛ اما روایت دوم در خصوص سفر معنوی حج است که البته با توجه به خصوصیت حج و عمره شاید صحت بدن را به این عنوان اختصاص دهد؛ اما از آنجاکه غالباً مقدمه حج و عمره، سفر است به‌تبع نتیجه صحت و سلامتی که

در روایت ذکر شده است شامل سفر نیز می‌شود همچنان که روایت اول که اطلاق داشت به این نکته اشاره دارد. سفر با توجه به تأثیری که در روح و روان انسان دارد باعث شادابی و حفظ سلامتی روحی و روانی انسان می‌شود و به تبع در سلامتی روحی و دوری از استرس و افسردگی جسم انسان تأثیرگذار است، این نکته در روان‌شناسی سفر مورد تأکید دانشوران روان‌شناسی است (شمشیری و دیگران، ۱۴۰۱، ص. ۷۲). حکم سفر به جهت سلامتی به‌خودی‌خود مستحب است؛ اما اگر سلامتی روحی و روانی انسان در خطر باشد و کارشناسان سلامت به لزوم آن برای حفظ سلامتی فرد تأکید داشته باشند از جهتی که حفظ جان و سلامتی به حکم عقل و شرع لازم است، حکم این سنخ از گردشگری به وجوب تغییر خواهد کرد؛ البته وجود استطاعت اعم از مالی و بدنی در نوع حکم تأثیرگذار است.

قسمت دوم گردشگری سلامت به مقوله درمان و امکانات پزشکی در مقصد توجه دارد بدین‌نحو که به جهت حفظ جان انسان با درمان و معالجه که مقدمه آن سفر است و از باب وجوب و لزوم ذی‌المقدمه که حفظ جان است، لزوم مقدمه که سفر برای تحقق درمان و حفظ جان است برداشت می‌گردد؛ بنابراین با توجه به مقدمه‌بودن سفر برای درمان و لزوم ذی‌المقدمه می‌توان به این نوع گردشگری از ناحیه دین توجه داشت و با عنایت به قاعده وجوب مقدمه از طریق لزوم ذی‌المقدمه می‌توان آن را پذیرفت (صدر، ۱۴۱۷ق، ج ۲، ص. ۲۸۱). تقریب بحث بدین‌ترتیب است که در گردشگری درمانی با توجه به اینکه طبق قواعد «وجوب حفظ نفس»، «لاضرر» و «لاخرج» و برخی روایاتی که در این زمینه وجود دارد (قنبرپور، ۱۴۰۰، ص. ۲۸). عقلاً و شرعاً حفظ جان ضرورت دارد و گاهی حفظ جان به‌وسیله درمان و معالجه لزوم و وجوب می‌یابد. همچنین گاهی اوقات پزشکان مجرب یا تجهیزات پزشکی مناسب در محل زندگی انسان وجود ندارند. از این‌رو برای دست یافتن به پزشک مجرب و امکانات پزشکی لازم است انسان برای حفظ جان و معالجه بدن به مسیری دور یا کشور دیگر مسافرت کند که از آن تعبیر به گردشگری سلامت یا درمانی شده است. حکم این نوع از گردشگری با توجه به سطح بیماری و لزوم درمان آن توسط کارشناسان سلامت و همچنین با توجه به استطاعت فرد به‌لحاظ مالی و بدنی متفاوت و دارای طیفی از مستحب تا واجب قابل بیان است؛ به‌عنوان مثال با تأکید بر لزوم و وجوب درمان توسط کارشناسان سلامت و وجود استطاعت در فرد حکم این نوع گردشگری واجب خواهد بود.

۵-۲. تأثیر انواع گردشگری بر توسعه گردشگری حلال

پس از تبیین انواع گردشگری از منظر دینی و اشاره به احکام شرعی آن به سؤال فرعی سوم پژوهش پرداخته می‌شود که رابطه میان انواع گردشگری از دیدگاه آیات و روایات و توسعه گردشگری حلال در کشورهای اسلامی همچون ایران را بیان می‌کند و به کارآمدی مبانی گردشگری حاصل از منابع دینی در رشد و توسعه گردشگری در ایران اسلامی و وجود رابطه میان انواع گردشگری اسلامی و توسعه برند گردشگری حلال پرداخته شده است.

بهترین مسیر برای توسعه گردشگری حلال به‌منظور جذب حداکثری و آسوده خاطر بودن مسلمانان از سفر خود، بهره‌مندی از منویات اسلامی است که روشن‌ترین مسیر، رجوع به آیات قرآن کریم و روایات شریفه به‌منظور استخراج این منویات است. در بخش اول یافته‌های پژوهش مشخص شد که شش قسم گردشگری فرهنگی، گردشگری علمی، گردشگری تجاری، گردشگری تفریحی، گردشگری مذهبی - زیارتی و گردشگری سلامت مستخرج از منابع دینی است که به‌عنوان پیش‌نیاز، بخشی از مسیر توسعه گردشگری حلال را برای کشورهای اسلامی تبیین می‌کند؛ چراکه در کشورهای اسلامی همچون ایران که بر مبنای آموزه‌های دینی و اسلامی بنیان نهاده شده‌اند، برخی آداب و دستوراتی وجود دارد که با برخی رویکردها در گردشگری امروزی در تضاد است؛ مانند سکس توریزم که مبانی و دستورات دینی اسلام با موارد این‌چنینی کاملاً مخالف است. به‌همین جهت بسیاری از مسلمانان علاقه‌مند هستند به کشورهای سفر کنند که علاوه بر ظرفیت‌های تفریحی؛ شاخصه‌هایی مانند فرهنگ و ارزش‌های اسلامی نیز در آن مناطق نهادینه شده باشد و بتوانند با آرامش و بدون دغدغه به سفر خود بپردازند. قاعدتاً از بهترین مقصدها برای این‌سرخ از گردشگران کشورهای اسلامی هستند که اشتراک دینی بین میهمان مسلمان و میزبان مسلمان وجود دارد. در حقیقت منظور از گردشگری حلال این است که گردشگر مسلمان به راحتی بتواند از همه انواع صحیح گردشگری بهره‌گیرد و این در صورتی است که این انواع مغایر با مبانی دینی نباشد؛ در نتیجه گردشگری را می‌توان حلال دانست که زیربنایش حلال باشد و پشتوانه اسلامی داشته باشد.

واکاوی طبقه‌بندی گردشگری به انواع فرهنگی، علمی، تجاری، تفریحی، مذهبی - زیارتی و سلامت از دید آیات و روایات؛ علاوه بر جهت‌گیری خود گردشگران که مبین تشخیص هدف آن‌ها از سفر به مقصد موردنظرشان خواهد بود، برای سیاست‌گذاران این عرصه نیز لازم است تا با برنامه‌ریزی و تصمیم‌گیری صحیح برای جذب گردشگران

مسلمان در راستای توسعه گردشگری حلال اقدام نمایند. در حقیقت موفقیت در توسعه برند گردشگری حلال در ایران با تأکید بر منابع دینی و تأمین نیازها و تمایلات گردشگران مسلمان و درعین حال استفاده از ظرفیت‌هایی همچون میراث غنی فرهنگی و تاریخی کشور رخ خواهد داد. در ادامه به برخی از این موارد اشاره می‌گردد:

۵-۲-۱. توسعه حلال گردشگری فرهنگی

در خصوص توسعه حلال گردشگری فرهنگی، توجه به نکات آیات و روایات لازم بوده و در این رابطه یادآوری عظمت خداوند در سفر حائز اهمیت است (اعراف / آیه ۱۸۵، ق / آیه ۶) و شایسته است سفرهایی به جهت مشاهده قدرت خداوند برای مسلمانان طراحی شود. با توجه به آیات قرآن کریم به‌عنوان مثال برگزاری تورهای کویرنوردی و طبیعت‌گردی به جهت مواجهه هرچه بیشتر مسلمان با آثار خلقت خداوند همچون مشاهده آسمان و ستارگان شب موجب می‌شود تا عظمت خداوند را بیش‌ازپیش دریابند. عبرت گرفتن از سرگذشت پیشینیان نیز با برگزاری تورهای تخصصی و بازدید از مناطقی که یادآور ضعیف بودن نوع انسان (نساء / آیه ۲۸) در برابر مجد خداوند متعال است امکان‌پذیر بوده که برگزاری تورهایی باهدف بازدید از موارث تاریخی در این زمینه راهگشاست. ایران اسلامی برای توجه به این امر می‌تواند با برگزاری تورهای گردشگری به‌منظور مشاهده آثار قدرت و خلقت خداوند در جهت تقویت بنیه فکری و اعتقادی افراد جامعه به‌خصوص جوانان گام بردارد. در این نوع از گردشگری‌ها وجود راهنمایی که آشنایی لازم را با مبانی اسلامی داشته باشند و در این خصوص آموزش‌دیده باشند مثمرتر بوده و حتماً باید راهنمای گردشگری با سیر آفاقی، گردشگران را متوجه عظمت خدای متعال و پوچ نبودن نظم موجود در مخلوقات بنماید و آن‌ها را به تفکر در عظمت و نظم در خلقت دعوت کند.

همچنین در این راستا توجه به فرهنگ اسلامی که در میراث غنی اسلامی - ایرانی نمود دارد، زمینه توجه به معارف الهی نهفته در این آثار را رقم خواهد زد؛ بنابراین لزوم تأکید بر میراث فرهنگی غنی اسلامی - ایرانی از جمله اماکن تاریخی، موزه‌ها و هنرهای سنتی که تلفیقی از هنر اسلامی و ایرانی است در سیاست‌گذاری‌ها باید مدنظر باشد. در این رابطه برگزاری و ترویج جشنواره‌های فرهنگی که هنرهای اسلامی - ایرانی همچون معماری، تزیینات بناها مانند میناکاری و نقوش تذهیبی، صنایع مستظرفه (صنایع دستی)، خوشنویسی، جشنواره شعر اسلامی، قالی‌بافی و منسوجات، سفالگری و کاشی‌کاری، هنرهای نمایشی همچون تعزیه و... را به‌عنوان مؤلفه‌های مهم هویت

فرهنگی ایران اسلامی به نمایش می‌گذارد قابل ذکر است. باید توجه کرد، هنری اسلامی تلقی می‌شود که ثمره معرفت الهی، تکامل هنرمند، تعالی مخاطب، ادراک حس عبودیت و مخالفت با لذت‌های نامشروع (کرمی، ۱۳۹۶، صص. ۴-۲۴) را برای گردشگر مسلمان در پی داشته باشد و موارد این‌چنینی به جهت سیاست‌گذاری صحیح در این حوزه باید مورد توجه قرار گیرد. همچنین توجه به سنت‌های اصیل ایرانی و جشن‌های محلی و بومی سایر نقاط کشور و جشن‌های ملی مانند نوروز که در روایات نیز بر اهمیت آن تأکید شده است (نوری، ۱۳۶۸، ج ۶، ص. ۳۵۳) برای میزبانی از گردشگران مسلمان راهگشاست.

غذاهای محلی نیز به‌عنوان نمودی از فرهنگ منطقه میزبان قابل توجه است و در این باره می‌توان برگزاری کارگاه‌های آشپزی حلال و تورهای گردشگری غذای حلال را به‌منظور آشنایی بازدیدکنندگان و گردشگران مسلمان با انواع غذاها برگزار کرد. برنامه‌ریزی به‌جهت افزایش تعامل گردشگران مسلمان با جوامع محلی ایرانی برای درک تنوع فرهنگی ایران قابل توجه است که در این رابطه تجربه اقامت گردشگر در جوامع میزبان زمینه فهم بهتر ارتباطات میان فرهنگی (حجرات / آیه ۱۳) را در پی دارد. همچنین تمرکز بر صنایع خلاق که بازگوکننده غنای فرهنگی ایران اسلامی است و میزبانی رویدادهای فرهنگی مانند جشنواره‌های فیلم برتر در دنیای اسلام، برگزاری سمینارهایی با این موضوع و برگزاری جشنواره‌هایی با موضوع انتخاب بهترین هنرمند مسلمان در حوزه‌های مختلف است، ظرفیت خوبی را جهت توسعه برند گردشگری حلال در کشور ایجاد خواهد کرد.

طراحی مسیرها و اطلس گردشگری فرهنگی حلال کشور نیز برای جذب آن دسته از گردشگران مسلمانی که علاقه‌مند به سفرهای موضوعی با تمرکز بر جنبه‌های فرهنگی خاص و مسیرهای فرهنگی هستند، ارزشمند بوده که مواردی مانند طراحی مسیر فرهنگی برای گردشگران مسلمان مانند بازدید از اماکن تاریخی مختلف یا آرامگاه‌های مشاهیر بزرگ و آشنایی با سرگذشت آنان قابل ذکر است.

۵-۲-۲. توسعه حلال گردشگری علمی

در مورد توسعه حلال گردشگری علمی، جمهوری اسلامی ایران می‌تواند احداث مؤسسات علمی دارای گواهی حلال مطابق با استانداردهای اسلامی و علمی در کشور و أخذ پروژه‌های سایر دولت‌های مسلمان و تسهیل و ایجاد تفاهم‌نامه برای مؤسسات علمی داخلی جهت همکاری با کشورهای اسلامی را سازمان‌دهی نماید. در جهت رفع

نواقص علمی موجود در کشور و دستیابی به مرزهای علم، گروهی از دانشجویان تحصیلات تکمیلی و همچنین پژوهشگران حوزه‌های مختلف علمی را برای شرکت در تورهای علمی بلندمدت یا کوتاه‌مدت در کشورهای صاحب فناوری‌های جدید ساماندهی کند. برگزاری تورهای گردشگری علمی به‌ویژه با محوریت برنامه‌های آموزشی که بینش‌هایی را در مورد دستاوردهای علمی که ریشه در تاریخ اسلام دارند به گردشگران ارائه دهد که در این برنامه‌ها دانشمندان و نظریه‌پردازان مسلمان به بیان پیشرفت‌های خود در زمینه‌های علمی و برنامه‌های آتی خود بپردازند همچنین برگزاری تورهای علمی به‌منظور کنکاش در طبیعت و اکتشاف در خلقت مانند علوم باستان‌شناسی و... درخور توجه است (عنکبوت / آیه ۲۰). تسهیل در روابط بین دانشگاه‌های داخلی و دانشگاه‌های برتر کشورهای مسلمان در حوزه‌های علمی مختلف، امکان تحصیل دانشجویان مسلمان در کشورهای اسلامی و تبادلات علمی در این زمینه مطابق با آیه ۱۲۲ سوره مبارکه توبه و برگزاری سمینارهای علمی و همایش‌های موضوعی از دیگر مواردی است که می‌توان در سیاست‌گذاری‌ها به‌کار گرفت. برگزاری نمایشگاه‌هایی با محوریت موضوعاتی همچون معرفی دانشمندان بزرگ تاریخ اسلام و آثار این اندیشمندان نیز در توسعه حلال گردشگری علمی نقش دارد. برگزاری کرسی‌های علمی با موضوعات قرآنی، تفسیری، سیره و احادیث ائمه اطهار (علیهم‌السلام) همچون مکتب علمی امام صادق (علیه‌السلام) نیز راهگشاست. همچنین می‌توان برای دانشجویان و اساتید دانشگاه‌ها، تورهای علمی داخلی با هدف تبیین پیشرفت علمی و جایگاه علمی ایران در جهت خودباوری و تقویت روحیه علم‌آموزی برگزار نمود.

۵-۲-۳. توسعه حلال گردشگری تجاری

در مورد توسعه حلال گردشگری تجاری، ایران اسلامی می‌تواند برای توسعه تجارت و همچنین صادرات محصولات حلال و اسلامی، زمینه سفرهای تجاری ایرانی را بیش‌ازپیش فراهم نماید و با ایجاد سازوکار لازم در وزارت امور خارجه موانع این سفرها برداشته شود و همچنین زمینه حضور تجار در کشورهای مختلف برای رفع نیازهای داخلی کشور و صادرات محصولات کشور به دیگر کشورها برای تقویت و درآمدزایی جمهوری اسلامی ایران فراهم گردد. برگزاری نمایشگاه‌های محصولات ایرانی - اسلامی در خود کشور و معرفی محصولات در نمایشگاه‌های سایر کشورها مثمرتر بوده و فراهم کردن حضور تجار در نمایشگاه‌های خارجی و یا تجار مسلمان در همایش‌های

داخلی به منظور ارتباط کارآفرینان داخلی برای جذب سرمایه نیز مؤثر است. برگزاری رویدادهای تجاری با محوریت شرکت‌های تجاری موفق و تسهیل فرایند فعالیت آنان برای برگزاری رویداد موردنظر خود در جهت رشد تجارت حلال در کشور مستلزم توجه است. یکی دیگر از بهترین راه‌های توسعه حلال گردشگری تجاری به‌کارگیری صنعت ملاقات (MICE) است (Song & et al., 2013) که در آن با سازمان‌دهی چهار روش نشست^۱، مشوق‌گذاری^۲، همایش^۳ و نمایشگاه^۴ زمینه ملاقات هرچه بهتر تجار و شرکت‌های تجاری مسلمان بیش‌ازپیش فراهم می‌شود. ایجاد مراکز خرید مبتنی بر دستورات اسلامی حتی در ساخت و معماری بنا تا فروش اجناس حلال به گردشگران مسلمان نیز از جمله موارد مهمی است که در سیاست‌گذاری‌ها قابل توجه است.

۵-۲-۴. توسعه حلال گردشگری تفریحی

در خصوص گردشگری تفریحی، ایران می‌تواند مکان‌های تفریحی مناسب با شئون اسلامی برای حضور گردشگران فراهم نماید؛ به‌ویژه تمرکز بر انواع ورزش‌هایی مانند شنا، اسب‌سواری، تیراندازی که مورد تأکید معصومین (علیهم‌السلام) بالاخص حضرت محمد (صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم) بوده و در احادیث ایشان «خَيْرُ لَهْوِ الْمُؤْمِنِ السَّبَاحَةُ» (مقتی هندی، ۱۴۰۹ق، ج ۱۵، ص. ۲۱۱) و «أَحَبُّ إِلَهُو إِلَى اللَّهِ تَعَالَى إِجْرَاءُ الْخَيْلِ وَالرَّمْيِ» (مقتی هندی، ۱۴۰۹ق، ج ۴، ص. ۳۴۴) از جمله ورزش‌های مهیج هستند می‌تواند جهت توسعه حلال گردشگری تفریحی کشور مورد استفاده قرار گیرد. در سیاست‌گذاری‌ها توجه به یک ورزش اسلامی که ایران را به‌عنوان قطب آن ورزش برجسته کند زمینه‌های پیشرفت کشور را در این نوع از گردشگری به‌وجود خواهد آورد. توسعه زیرساخت‌های ورزشی منطبق بر دستورات اسلامی مانند حرمت اختلاط زن و مرد باید در دستور کار قرار گرفته و همچنین توجه به برگزاری کلاس‌های تفریحی - آموزشی مانند آموزش یک هنر خاص اسلامی، مسیر دستیابی به برند حلال گردشگری تفریحی ایران اسلامی را سهل می‌نماید. از دیگر موارد مهم توجه به گروه‌های کودکان، نوجوانان و جوانان خانواده‌های مسلمان و ارائه برنامه‌های متناسب با هر گروه سنی است. برگزاری تورهایی با محوریت طبیعت و اکوتوریسم و تفریحات سالم حلال مانند میوه‌چینی در فصول مختلف سال از باغ‌های میوه کشور از نمونه‌های

1. Meetings
2. Incentive
3. Conferences
4. Exhibitions

بارزی است که ظرفیت رشد آن در کشور مهیاست.

در نهایت محل تفریح باید به نحوی باشد که گردشگران به صورت خانوادگی بتوانند در آنجا حضور پیدا کنند و با رعایت عدم اختلاط زن و مرد، زمینه راحتی و آسودگی زنان مسلمان برای تفریح بیشتر و استفاده از امکاناتی مانند دریا و جنگل و وسایل تفریحی و سرگرمی فراهم گردد. همچنین توسعه این مکان‌ها در شهرهای مذهبی نیز مورد توجه باشد تا حضور گردشگر مذهبی همراه با سیاحت نیز فراهم گردد.

۵-۲-۵. توسعه حلال گردشگری مذهبی - زیارتی

در مورد توسعه حلال گردشگری مذهبی - زیارتی در کشور، نهادهای ذی ربط باید با حذف روایید برخی از کشورهای مسلمان زمینه حضور بیش از پیش آنها را در کشور فراهم گردانند و با توجه به ذائقه و سبک زندگی آن‌ها زمینه را در شهرهای مذهبی به نحوی فراهم نمایند تا در ضمن زیارت، از فضای مناسبی جهت استراحت و تفریح برخوردار باشند. علاوه بر این توسعه مکان‌های مذهبی برای برگزاری مراسم‌ها و حضور گسترده گردشگران در زمان‌ها و مراسم‌های خاص مذهبی باید مورد توجه مسئولان باشد. همچنین برای حضور گردشگران مذهبی ایرانی در خارج از کشور نیز باید وزارت امور خارجه تلاش نماید روایید گردشگری را حذف نماید و برای توسعه برخی مراسمات مذهبی خاص از جمله حج و زیارت اربعین با تعامل بیشتر با کشور مقصد، زمینه توسعه بیشتر زیرساخت‌ها و در راستای آن حضور بیشتر گردشگران در این مراسم‌های خاص فراهم گردد؛ چراکه زیارت امام حسین (علیه السلام) بسیار مورد توجه بوده تا حدی که امام زمان (عج) زیارت امام حسین (علیه السلام) را در شب جمعه امان از آتش دوزخ می‌دانند (مجلسی، ۱۳۷۶، ج ۵۳، ص. ۳۱۵)؛ بنابراین جهت اعتلای معنوی جامعه مهیا کردن شرایط مناسب، جهت سفر مردم به این مراسم‌های مذهبی در قالب گردشگران مسلمان ایرانی نیز لازم است.

راه‌اندازی مسیر گردشگری زیارتی در کشور با محوریت حرم امام رضا (علیه السلام) در شهر مشهد (فاضلی و دیگران، ۱۳۹۴، ص. ۲۹)، حضرت معصومه (سلام الله علیها) در شهر قم و شاه چراغ در شهر شیراز و دیگر اماکن مقدس؛ زمینه‌های شکوفایی این نوع از گردشگری را در کشور فراهم خواهد کرد. همچنین ایجاد مسیر زیارتی اربعین برای کشورهای مسلمان و همسایه شرقی ایران مانند پاکستان که قصد عزیمت به سفر اربعین را از داخل ایران دارند و سیاست‌گذاری برای این دسته از گردشگران با هدف توسعه گردشگری حلال در کشور مستلزم برنامه‌ریزی و بهره‌مندی

از این فرصت است. برگزاری رویدادهای مذهبی مشترک میان کشورهای مسلمان به میزبانی ایران اسلامی مقارن با مناسبت‌های اسلامی نیز از دیگر پیشنهادهاست. توجه به توسعه زیرساخت‌های گردشگری مذهبی - زیارتی جهت رفاه گردشگران مسلمان و ایجاد میل در آنان برای سفرهای بعدی به کشور از نکات مهم دیگری است که برای تقویت برند گردشگری حلال کشور باید مورد توجه قرار گیرد.

۵-۲-۶. توسعه حلال گردشگری سلامت (درمانی)

جهت توسعه گردشگری همانطور که در بخش انواع گردشگری بیان شد گردشگری سلامت از دو جهت مدنظر است: اول گردشگری تندرستی است که پیشگیری از بیماری و سلامتی روح و جسم را دربردارد که این سنخ از گردشگری بیشتر در حوزه‌های گردشگری تفریحی و زیارتی قابل پیگیری است و متناسب با اوقات فراغت افراد است و تقریباً همان مطالبی که در توسعه گردشگری تفریحی و زیارتی بیان شد در خصوص گردشگری تندرستی نیز صادق است؛ اما حوزه دیگر در گردشگری سلامت بخش گردشگری درمانی است. برای توسعه گردشگری درمانی در ایران اسلامی لازم است به مواردی همچون هزینه‌های درمان، کادر درمانی مجرب و آموزش‌دیده برای ارتباط با گردشگران، محیط فرهنگی مناسب و امنیت اجتماعی برای گردشگران مسلمان، ایجاد زیرساخت‌های مناسب در حوزه گردشگری درمانی، وجود ویزای درمانی، تسهیلاتی در راستای برقراری ارتباطات الکترونیکی و پرداخت وجه و پوشش بیمه‌ای برای گردشگران سلامت توجه شود (کوهی اصفهانی و دیگران، ۱۳۹۴، ص. ۵۷).

برای پیشگیری از ابتلا به انواع بیماری‌های روحی و جسمی، توسعه گردشگری حلال مبتنی بر طراوت روح و جسم گردشگر مسلمان صورت گیرد که به‌عنوان مثال سیاست‌گذاری در جهت معنویت گردشگران برای سلامتی روح (جمالی‌نژاد، ۱۳۹۱، ص. ۸۳) و انتفاع از ظرفیت‌هایی همچون چشمه‌های آبگرم (آب‌درمانی) در جهت سلامتی جسم راهگشاست. برای گردشگرانی که با هدف معالجه به کشور وارد می‌شوند بهره‌مندی از طب ائمه اطهار (علیهم‌السلام) برای گردشگران مسلمان علاقه‌مند به این حوزه، ارزان‌شدن هزینه‌های درمان نسبت به کشورهای دیگر و خدمات درمانی با قیمت مناسب مهم است. برنامه‌ریزی آموزش کادر درمان که علاوه بر تخصص در حوزه پزشکی به مسائل غیرپزشکی مانند فرهنگ، آداب و رسوم، آشنایی با زبان گردشگر و... اشراف دارند نیز توسعه حلال گردشگری سلامت را در پی خواهد داشت. ایجاد بسترهای فرهنگی و امنیتی برای حضور بدون دغدغه گردشگران سلامت در کشور

مفید بوده که در راستای آن بهره‌گیری از تبلیغات صحیح مثرتر است. توسعه زیرساخت‌هایی متناسب با شرایط گردشگران سلامت به منظور آسودگی آنان لازم است که به‌عنوان مثال ایجاد هتل - بیمارستان‌ها و توسعه حمل‌ونقل هوایی برای انتقال سریع بیماران اقدامات مفیدی محسوب می‌شوند. همچنین اختصاص ویزای درمان به گردشگران مسلمانی که با این هدف به کشور وارد می‌شوند و در نظر گرفتن امتیازاتی همچون تسریع در امور آنان، تخفیف‌های بیمه‌ای و هزینه‌ای و ایجاد بسترهای آنلاین انتقال ارز، هماهنگ کردن محل اقامت، محل درمان و آژانس‌های گردشگری سلامت، از جمله موارد دیگری هستند که توسعه گردشگری سلامت ایران اسلامی را رقم خواهند زد (توشنی، ۱۴۰۱، صص. ۶-۷).

نتیجه‌گیری

در اسلام، هدف اساسی از آفرینش آدمی رسیدن به قرب الهی دانسته شده است که برای دستیابی به این موضوع، منویات دینی و سیره معصومین (علیهم‌السلام) به مطالب گوناگونی اشاره کرده‌اند که یکی از این موارد توجه به مقوله سیر و گردشگری است؛ چراکه تأمل و تدبیر در نشانه‌های خداوند و آثار بجای مانده گذشتگان مسیر دستیابی به قرب الهی را تسهیل می‌نماید. در این رابطه شریعت اسلام هر نوع سیاحتی را برای انسان مثرتر نمی‌داند؛ زیرا افراد هدف مشخصی از سفر دارند و بر اساس همین هدف، نوع گردشگری خود را انتخاب می‌کنند؛ بنابراین بررسی اقسام گردشگری با تأکید بر منابع دینی مهم است؛ چراکه از یک طرف باهدف گردشگر از سفر به مقصد گره‌خورده است و از سوی دیگر سیاست‌ها و راهبردهای نظام اسلامی در حوزه گردشگری بر آن اساس باید تنظیم شود تا مفهوم حلال توریسم محقق گردد. شایان توجه است که اسلام گردشگری را مفهومی ارزشی می‌داند و هدف از سفر را رشد مسلمانان و جامعه دینی تلقی می‌کند. در این پژوهش، با استقرا و جستجو آیات و روایات اقسام گردشگری از منظر دینی احصا شد که شامل شش قسم گردشگری فرهنگی، علمی، تجاری، تفریحی، مذهبی - زیارتی و سلامت (درمانی) مشخص گردید و حکم آنها نیز بیان شد. موارد یادشده باید در توسعه گردشگری حلال مورد توجه مسئولان کشور قرار گیرد تا زمینه توسعه هر یک از انواع گردشگری از منظر دین مغفول نمانده باشد. لازم به ذکر است باتوجه به اینکه گردشگری یکی از عوامل بروز سبک زندگی دینی و هویت فرهنگی است، اسلام گردشگری را حرام نمی‌داند و حتی گردشگری برای صرف تفریح نیز در چهارچوب فرامین الهی منعی ندارد؛ اما اسلام

زمانی برای گردشگری ارزش قائل است که از آن در جهت اهداف والا بهره گرفته شود و چون سبک زندگی و فرهنگ از عناصر مختلفی همچون باورها، ارزش‌ها، هنجارها و آداب‌ورسوم تشکیل شده است، در حالتی که گردشگری با موارد مذکور عجین شود مورد توجه اسلام قرار می‌گیرد؛ بنابراین برای توسعه گردشگری حلال در نظام اسلامی باید مقوله انواع گردشگری به‌عنوان نقشه راه در نظر گرفته شود تا برخلاف موازین اسلامی عمل نشود و برند گردشگری حلال محقق گردد. جمهوری اسلامی ایران نیز با توجه به سیاست‌های کلان موجود در برنامه‌های توسعه باید خط‌مشی‌گذاری منسجمی را به‌منظور رونق حلال‌توریسم، متناسب با دستورات دینی و نیاز مسلمانان در دستور کار قرار دهد که به برخی اشاره می‌گردد. ایران اسلامی باید با توسعه حلال گردشگری فرهنگی زمینه عمیق‌بخشی به معارف و اعتقادات دینی را فراهم نماید. همچنین با توسعه حلال گردشگری علمی نیازهای علمی کشور را برآورده نمود و مرزهای علم را در کشور بومی کند؛ علاوه بر این می‌توان با برگزاری تورهای علمی زمینه علم‌آموزی و خودباروری را در میان دانشجویان و اساتید دانشگاه بهبود ببخشد. با توسعه حلال گردشگری تجاری، نیاز به اقلام اساسی جامعه اسلامی فراهم می‌گردد و با توسعه صادرات می‌توان زمینه درآمدزایی را برای کشور فراهم نمود. جمهوری اسلامی می‌تواند با فراهم نمودن شرایط مناسب و امکانات تفریحی به‌نحوی که با قوانین و احکام اسلامی سازگار باشد زمینه مناسب توسعه حلال گردشگری تفریحی برای حضور مسلمانان در اماکن تفریحی را فراهم نماید. در خصوص توسعه گردشگری مذهبی - زیارتی ایران باید با حذف روادید همسایگان مسلمان و فراهم نمودن امکانات مناسب در مقاصد مذهبی زمینه حضور بیشتر گردشگران را فراهم نماید. توسعه گردشگری سلامت با مواردی این‌چنین تحقق می‌یابد: ایجاد بیمه‌های گردشگری سلامت و آژانس‌های گردشگری درمانی و ساخت بیمارستان‌های هتلینگ و تبلیغات گسترده جهانی بیمارستان‌های ایران و تجارب پزشکان ایرانی و امکانات و تجهیزات بروز پزشکی و حذف واسطه‌ها به‌منظور ایجاد فضای رقابتی و کاهش هزینه درمان در بیمارستان‌های ایران.

پیشنهادها و راهکارهای سیاستی

با توجه به توضیحات فوق، پیشنهادهای ذیل به‌منظور ایجاد و توسعه گردشگری حلال در کشور لازم به نظر می‌رسد:

۱- از آنجاکه توسعه زیرساخت‌های گردشگری باید مبتنی بر نیازهای مسلمانان برای

توسعه گردشگری حلال صورت گیرد؛ ترسیم نقشه راه مبتنی بر آمایش سرزمین و توزیع منابع، منطبق با قابلیت‌های محلی و منطقه‌ای لازم به نظر می‌رسد. حمایت‌های دستگاه‌های سیاست‌گذار بایستی مبتنی بر نیازهای چندجانبه گردشگران مسلمان مانند امنیت، سرو غذاهای حلال، عدم سرو مشروبات الکلی در هتل‌ها، سهولت بازدید از جاذبه‌ها و... باشد.

۲- به‌منظور تعیین جایگاه هر سازمان مرتبط با گردشگری حلال، نگاشت نهادی و تقسیم کار بین‌دستگاهی، با تأکید بر خصوصیات بین‌بخشی بودن خدمات گردشگری حلال لازم به نظر می‌رسد.

۳- توصیه می‌شود که سیاست‌گذاری‌ها مبتنی بر نهاد خانواده که مورد توجه اسلام نیز هست تدوین شود؛ به‌عنوان مثال فعالیت‌های برخی تورهای داخل کشور با محوریت فرد صورت می‌گیرد و خانواده در این نوع از تورها جایگاهی ندارد یا اکثر هتل‌های کشور اتاق‌های خود را به‌صورت تک‌نفره^۱ یا دونفره^۲ ساخته‌اند و این موضوع برای خانواده‌هایی که با تعداد بیش از دو نفر هستند چالش رزرو اتاق را ایجاد می‌نماید. در این راستا ساماندهی تورها با محوریت خانواده و ساخت هتل‌هایی با اتاق‌های دارای ظرفیت بالا پیشنهاد می‌شود.

۴- ایجاد برندینگ حلال در رابطه با هریک از زیرساخت‌های گردشگری کشور لازم به نظر می‌رسد که می‌توان به مواردی همچون حلال‌تور، حلال‌پارک، حلال رستوران، حلال‌هتل، حلال‌بیمارستان و... اشاره کرد که در رابطه با هر بخش تعدادی از آن‌ها به‌عنوان برند گردشگری حلال به گردشگران مسلمان معرفی و تبلیغ شوند.

۵- با توجه به اینکه غالب کشورهای همسایه ایران مسلمان هستند باید از این ظرفیت با ارزش در جهت رونق گردشگری کشور بهره برد که در این راستا می‌توان به سیاست‌هایی همچون لغو روادید با امکان‌سنجی پیشینی اشاره کرد. (امکان‌سنجی پیشینی به این‌منظور صورت می‌گیرد تا از پیامدهای منفی سیاست احتمالی جلوگیری شود. به‌عنوان مثال لغو روادید با کشورهایی همچون افغانستان و پاکستان منجر به رسوب گردشگران این کشورها در ایران می‌شود که در چنین حالتی سیاست لغو روادید نتیجه عکس خواهد داد).

1. single room
2. Double room

فهرست منابع

قرآن کریم.

نهج البلاغه.

- ابن بابویه، محمد (۱۳۶۱). معانی الاخبار. قم: دفتر انتشارات اسلامی.
- ابن هشام، ابومحمد (۴۰۵ ق). السیره النبویه معنی الادیب. لبنان: دارالمعرفه.
- بزرگ عقیده، نرگس خاتون (۱۳۹۹). گردشگری حلال و فرصت‌ها و چالش‌های آن در ایران. پژوهشنامه حلال، ۳(۲)، ۴۳-۵۷.
- بهرام‌پور، ابوالفضل (۱۳۹۹). تفسیر یک جلدی مبین. قم: نسیم حیات.
- پاینده، ابوالقاسم (۱۳۲۴). نهج الفصاحه. تهران: سازمان انتشارات جاویدان.
- توشنی، صبا (۱۴۰۱). مروری بر عوامل مؤثر در رشد گردشگری سلامت و راهکارهای توسعه آن. نخستین کنفرانس ملی گردشگری سلامت طبیعت گردی و طبیعت درمانی بسکی، گلستان، گنبد کاووس.
- جمالی‌نژاد، مهدی (۱۳۹۱). گردشگری اسلامی. اصفهان: آرما.
- جهانیان، ناصر (۱۳۷۶). مقایسه مبانی نظری توسعه اقتصادی در غرب و قانون اساسی. تهران: دانشگاه شهید بهشتی.
- حرعاملی، محمد (۱۳۶۷). وسائل الشیعه. قم: آل‌البیت لاحیاء التراث.
- حسینی، میرزا حسن؛ سحر، خاوری و سلیمان‌پور، مسلم (۱۳۹۹). تبیین گردشگری حلال با توجه به آیات قرآنی. نشریه مطالعات قرآنی، ۳(۱۱)، ۱۶۷-۱۹۱.
- دهخدا، علی‌اکبر (۱۳۷۳). لغتنامه. تهران: مؤسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران.
- راغب اصفهانی، حسین بن عبدالله (۱۴۰۴ ق). المفردات فی غریب القرآن. قم: دفتر نشر الكتاب.
- شفقی، سیروس؛ حسنونند، عباس و مصلحی، محسن (۱۳۹۱). ضرورت‌ها و ظرفیت‌های گردشگری اسلامی و رویکردهای آن (از منظر الگوهای فرهنگی اسلام و فقه اسلامی). برنامه ریزی منطقه‌ای، ۲(۶)، ۱-۱۳.
- شمشیری، بابک؛ مرزوقی، رحمت‌الله؛ محرر، معصومه و محمدپور، صلاح (۱۴۰۱). سفر و آثار آن، آموزه‌های مغفول در سبک زندگی اسلامی (با تأکید بر آیات قرآن و احادیث کتب اربعه و صحیحین). سبک زندگی اسلامی با محوریت سلامت، ۶(۴)، ۶۷-۷۶.
- صدر، محمدباقر (۱۴۱۷ ق). بحوث فی علم الأصول. تقریرات محمود هاشمی شاهرودی.

- قم: موسسه دائره‌المعارف فقه اسلامی بر مذهب اهل بیت (علیهم‌السلام).
- صفایپور، مسعود و دامن باغ، صفیه (۱۳۹۶). بررسی توسعه گردشگری حلال در ایران. *میراث و گردشگری*، ۲(۶)، ۷۱-۹۷.
- طباطبائی، محمدحسین (۱۳۷۵ق). *تفسیر المیزان*. تهران: دارالکتب الاسلامیه.
- طبرسی، فضل (۱۳۳۸). *مجمع البیان لعلوم القرآن*. تهران: مکتبه العلمیه.
- طریحی، فخرالدین (۱۳۷۵). *مجمع‌البحرین و مطلع‌النیرین*. تهران: مرتضوی.
- عباسی، مصیب؛ راستی کردار، فاطمه و سید رضایی، سید حسن (۱۳۹۸). مبانی مدیریت و برنامه‌ریزی گردشگری فرهنگی - اجتماعی از دیدگاه قرآن و نهج‌البلاغه. *فصلنامه نگرش‌های نو و برنامه‌ریزی گردشگری فرهنگی - اجتماعی از دیدگاه قرآن و نهج‌البلاغه*، ۱۱(۳)، ۳۰۳-۳۲۲.
- عبدالمنعم، محمود عبدالرحمان (۱۴۱۹ق). *معجم المصطلحات و الألفاظ الفقہیہ*. قاهره: دارالفضیله.
- فاضلی، احسان؛ کردشاکری، پرنیان و بزرگ‌زاده یزدی، نگار (۱۳۹۴). ارائه مسیرهای بهینه گردشگری شهر مشهد از طریق شناسایی و سنجش عناصر دارای پتانسیل گردشگری. *جغرافیایی فضای گردشگری*، ۴(۱۴)، ۱۳-۳۷.
- فکر آزاد، سیده آزاده؛ حاجی خلیلی، سید احمد و ایمانی، مهدی (۱۳۹۵). *بهره‌گیری از ارزش‌های گردشگری اسلامی در جلب نظر گردشگران برای بازدید مجدد*. دومین همایش ملی پژوهش‌های مدیریت و علوم انسانی در ایران، تهران.
- قرائتی، محسن (۱۳۸۳). *تفسیر نور*. قم: مرکز فرهنگی درس‌هایی از قرآن.
- قطب‌الدین راوندی، سعید بن هبة‌الله (۱۴۰۷ق). *الدعوات / سلوة الحزین*. قم: انتشارات مدرسه امام مهدی (عج).
- قنبرپور، بهنام (۱۴۰۰). *تزام قواعد فقهی و جوب حفظ نفس، با موازین اخلاقی، در مراقبت و درمان از بیماران مبتلا به کرونا. اخلاق و تاریخ پزشکی*، ۱(۴)، ۲۷-۳۳.
- کرمی، محسن (۱۳۹۶). *در باب چیستی «هنر اسلامی». فلسفه تحلیلی (جستارهای فلسفی - پژوهش‌های فلسفی)*، ۱۳(۳۲)، ۱۷۹-۲۰۳.
- کلینی، محمد (۱۳۸۵). *اصول کافی*. تهران: قائم آل محمد (عج).
- کوهی اصفهانی، مجید؛ نیلی‌پور، سید علی‌اکبر؛ تقوایی، مسعود و نصر اصفهانی، محمدحسین (۱۳۹۴). *شناسایی و اولویت‌بندی عوامل مؤثر در توسعه گردشگری سلامت. نگرش‌های نو در جغرافیای انسانی*، ۴(۲۸)، ۴۵-۶۰.

کیوانی هفشجانی، زهرا؛ صفانیا، علی محمد؛ پورکیانی، محمد و باقریان فرح آبادی، محسن (۱۳۹۸). شناسایی و اولویت بندی موانع و تبیین الگوی ساختاری - تفسیری توسعه گردشگری ورزشی ایران. *راهبرد اجتماعی فرهنگی*، ۸(۳۳)، ۱۶۷-۱۹۱.

متقی هندی، علی بن حسام الدین (۱۴۰۹ق). *کنز العمال*. لبنان: مؤسسه الرساله. مجلسی، محمدباقر (۱۳۷۶). *بحار الانوار*. تهران: دار الکتب الاسلامیه. محلاتی، صلاح الدین (۱۳۸۰). *درآمدی بر گردشگری*. تهران: دانشگاه شهید بهشتی. محمدی میخوش، علا الدین (۱۳۹۱). نقش گردشگری فرهنگی در توسعه مناسبات جمهوری اسلامی ایران و جمهوری آذربایجان. *راهبرد اجتماعی فرهنگی*، ۱(۴)، ۱۴۷-۱۷۶.

مشکینی، علی (۱۴۱۹ق). *مصطلحات الفقه*. قم: نشر الهادی. مظفر، محمدرضا (۱۴۲۳ق). *اصول الفقه*. قم: مؤسسه النشر الاسلامی. معین، محمد (۱۳۶۳). *فرهنگ معین*. تهران: انتشارات مؤسسه انتشارات امیرکبیر. مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۸۰). *تفسیر نمونه*. تهران: دار الکتب الاسلامیه. میرحسینی، زهرا (۱۳۹۱). *تحلیلی بر الگوی مفهومی ترکیب منابع ملی در توسعه راهبرد اجتماعی فرهنگی*، ۲۱(۳)، ۷۳-۱۰۶.

ناظم زاده قمی، سید اصغر (۱۳۸۷). *آئین سفر*. قم: بوستان کتاب. نجار و وظیفه دان، آلا؛ رهبری، سمیرا و زرین، بهار (۱۳۸۹). *بررسی امکانات و محدودیت های توسعه گردشگری در کشورهای اسلامی در قالب مدل و تکنیک های برنامه ریزی و ارائه راهکارها*. چهارمین کنگره بین المللی جغرافیدانان جهان اسلام، زاهدان، ایران.

نوری، حسین (۱۳۶۸). *مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل*. قم: مؤسسه آل البيت لاحیاء التراث.

همایون، محمدهادی (۱۳۹۱). *گردشگری؛ ارتباطات میان فرهنگی*. تهران: انتشارات دانشگاه امام صادق (علیه السلام).

Azam, M. S. E.; Abdullah, M. A. & Razak, D. A. (2019). Halal tourism: definition, justification, and scopes towards sustainable development. *International Journal of Business, Economics and Law*, 18(3), 23-31.

- Davidson, R. (1994). *Business Travel*. London: Pitman Publishing.
- Duman, T. (2011, July). Value of Islamic tourism offering: Perspectives from the Turkish experience. In *World Islamic Tourism Forum* (pp. 12-13).
- Henderson, J. C. (2009). Islamic tourism reviewed. *Tourism Recreation Research*, 34(2), 207-211.
- International Standard Serial Number (ISSN) International Centre (2019). *Types of Tourism*.
- Ryan, C. (2003). *Recreational tourism: Demand and impacts* (Vol. 11). Channel View Publications.
- Song, H.; Dallen, J. T. & Huang, Y. (2013). *Meetings, conventions, and exhibitions: An overview of MICE*. Routledge.
- World Tourism Organization. (1991). *Tourism: An economic and social phenomenon*. UNWTO.
- World Tourism Organization. (1995). *Sustainable development of tourism*. UNWTO.
- Wu, M. Y. & Wall, G. (2016). Chinese research on family tourism: Review and research implications. *Journal of China Tourism Research*, 12(3-4), 274-290.

References

- The Holy Quran. (In Persian)
- Najolbalagheh. (In Persian)
- Abbasi, M., Rasti Kerdar, F., & Seyed Rezaei, S. H. (2019). Foundations of Cultural-Social Tourism Management and Planning from the Perspective of the Quran and Nahj al-Balagha. *Quarterly Journal of New Perspectives and Cultural-Social Tourism Planning from the Perspective of the Quran and Nahj al-Balagha*, 11(3), 303-322. (In Persian)
- Abbasi, Musyeb, Rastikardar, Fatemeh and Seyed Rezaei, Seyed Hasan (2018). Basics of socio-cultural tourism management and planning from the perspective of Quran and Nahj al-Balagha. *New Perspectives in Human Geography*, 11(3), 322-303. (In Persian)
- Abdul Moneim, Mahmoud Abdul Rahman (1419 AH). *The dictionary of jurisprudence and jurisprudence*. Cairo: Dar al-Fazilah. (In Persian)
- Abdulmalik, A. (1985 A.H.). *Al-Sirah al-Nabawiyyah Mughni al-Adib*. Lebanon: Dar Al-Ma'rifah. (In Persian)
- Abul Hasan, Muhammad Bin Al Hussein (1379). *Nahj al-Balagha*. Translated by Seyyed Jamaluddin Dinparvar, Tehran: Nahjul Balagha Foundation. (In Persian)
- Azam, M. S. E.; Abdullah, M. A. & Razak, D. A. (2019). Halal tourism: definition, justification, and scopes towards sustainable development. *International Journal of Business, Economics and Law*, 18(3), 23-31. (In Persian)
- Baboyeh Qomi, Muhammad (1361). *Meanings of news*. Qom: Islamic Publications Office. (In Persian)
- Baboyeh Qomi, Muhammad (1416 AH). *Khasal Qom: Al-Nashar al-Islami*

- Institute. (In Persian)
- Bahrampour, Aba al-Fazl (2019). The interpretation of a clear volume. Qom: Nasim Hayat. (In Persian)
- Davidson, R. (1994). Business Travel. London: Pitman Publishing.
- Dehkhoda, Ali Akbar (1373). dictionary. Tehran: Publishing and Printing Institute of Tehran University. (In Persian)
- Duman, T. (2011, July). Value of Islamic tourism offering: Perspectives fro Esfahani, Ragheb (1404 AH). Al-Mufardat fi Gharib Qur'an. Qom: Al-Kitab Publishing House.
- Fadeli, Ehsan, Kordshakri, Parnian, and Bozorzadeh Yazdi, Negar. (2014). Providing optimal tourism routes in Mashhad city through identifying and measuring elements with tourism potential. Geography of Tourism Space, 4(14), 13-37. (In Persian)
- Fekr Azad, S. A., Haji Khalili, S. A., & Imani, M. (2016). Using Islamic Tourism Values to Encourage Tourists to Revisit. Second National Conference on Management and Humanities Research in Iran, Tehran. (In Persian)
- Great opinion, Narges Khatun. (2019). Halal tourism and its opportunities and challenges in Iran. Halal Research Journal, 3(2), 43-57.
- Handi, Motaghi (1409 AH). maidservant Lebanon: Al-Rasalah Institute. (In Persian)
- Harameli, Mohammad (1367). Shia means Qom: Al-Al-Bayt Lahia al-Tarath. (In Persian)
- Henderson, J. C. (2009). Islamic tourism reviewed. Tourism Recreation Research, 34(2), 207-211
- Homayoun, Mohammad Hadi (2011). Tourism, intercultural communication. Tehran: Imam Sadegh University Press. (In Persian)
- Hosseini, M. H., Khavari, S., & Soleimanpour, M. (2020). Explaining Halal Tourism in Light of Quranic Verses. Journal of Quranic Studies, 3(11), 167-191. (In Persian)
- International Standard Serial Number (ISSN) International Centre (2019). Types of Tourism.
- Jahanian, Nasser (1376). Comparison of the theoretical foundations of economic development in the West and constitutional law. Shahid Beheshti University, Tehran, Iran. (In Persian)
- Jamalinejad, Mehdi (1391). Islamic tourism. Isfahan: Arma. (In Persian)
- Javadi, Fazel and Barqaei, Maryam (1400). Income generation in the form of tourism from the point of view of jurisprudence. Studies in Religious Studies, 5(10), 57-73. (In Persian)
- Karmi, Mohsen (2016). About what is "Islamic art". Analytical Philosophy (philosophical essays-philosophical researches), 13(32), 179-203. (In Persian)
- Kilini, Mohammad (2015). Usul al-Kafi. Tehran: Qaim Al Mohammad. (In Persian)
- Kivani Hafeshjani, Zahra, Safania, Ali Mohammad, Pourkiani, Mohammad, Bagharian Farahabadi, Mohsen (2018). Identifying and prioritizing

- obstacles and explaining the structural-interpretive model of Iran's sports tourism development. *Social and Cultural Strategy*, 8(33), 167191. (In Persian)
- Kohi Esfahani, Majid, Nilipour, Seyyed Ali Akbar, Taqvai, Masoud and Nasr Esfahani, Mohammad Hossein (2014). Identifying and prioritizing effective factors in the development of health tourism. *New Perspectives in Human Geography*, 4(28), 45-60. (In Persian)
- Mahalati, Salahuddin (1380). *Income from tourism*. Tehran: Shahid Beheshti University. (In Persian)
- Majlisi, Mohammad Bagher (1376). *Bihar al-Anwar* Tehran: Dar al-Kitab al-Islamiya. (In Persian)
- Makarem Shirazi, Nasser (2010). *Sample interpretation*. Tehran: Dar al-Kitab al-Islamiya. (In Persian)
- McKercher, Bob and Ducross, Hilary (2019). *Cultural tourism*. Translated by Mahmoud Abdullahzadeh, Tehran: Cultural Research Office.
- Meshkini, Ali (1419 AH). *Fiqh terms*. Qom: Al-Hadi Publishing House. (In Persian)
- Mirhosni, Zahra (1391). An analysis of the conceptual model of the combination of national resources in development. *Sociocultural Strategy*, 21(3), 73-106. (In Persian)
- Mohammadi Mikhosh, Aladdin (1391). The role of cultural tourism in the development of relations between the Islamic Republic of Iran and the Republic of Azerbaijan. *Social and Cultural Strategy*, 1(4), 147-176. (In Persian)
- Moin, Mohammad (1363). *Moein dictionary*. Tehran: Amir Kabir Publishing House. (In Persian)
- Muzaffar, Mohammad Reza (1423 AH). *Usul al-Fiqh* Qom: Al-Nashar al-Islami Institute. (In Persian)
- Najaruzifedan, Ala, Lehre, Samira and Zareen, Bahar (2009). Investigating the possibilities and limitations of tourism development in Islamic countries in the form of planning models and techniques and providing solutions. *The 4th International Congress of Geographers of the Islamic World*, Zahedan. (In Persian)
- Nazimzadeh Qomi, Seyyed Asghar (1387). *travel ritual* Qom: Bostan Kitab. (In Persian)
- Nouri, Hossein bin Mohammad Taghi (1368). *Mustardak al-Wasail and Mustabt al-Masal*. Qom: Al-Al-Bait Institute of Lahya Al-Tarath. (In Persian)
- Payandeh, Abulqasem (1324). *Nahj al-Fasaha* Tehran: Javidan Publishing Organization. (In Persian)
- Qanbarpur, Behnam (1400). The clash of jurisprudence rules and the requirement of self-preservation, with moral standards, in the care and treatment of patients with corona. *Ethics and History of Medicine*, 14, 27-33. (In Persian)
- Qaraati, Mohsen (2013). *Interpretation of light*. Qom: Cultural Center of Lessons from the Qur'an. (In Persian)

- Qomi Mashhadhi, Mirza Mohammad (1381). *Kanz al-Daqaq and Bahr al-Gharaib*. Qom: Dar al-Ghadir. (In Persian)
- Qutb al-Din Ravandi, Saeed bin Hibatullah (1407 AH). *Al-Dawaat / Salawa Al-Hazin*. Qom: Publications of Imam Mahdi AJ School. (In Persian)
- Sadr, Muhammad Baqir (1417 AH). *Researches in the science of Usul, the reports of Mahmoud Hashemi Shahroudi*, Qom: Islamic jurisprudence encyclopedia institute on the religion of Ahl al-Bayt, peace be upon them. (In Persian)
- Safaeipour, M., & Damanbagh, S. (2017). Exploring the Development of Halal Tourism in Iran. *Heritage and Tourism*, 2(6), 71-97. (In Persian)
- Science Tourism (2022). *Definition of scientific tourism*. (In Persian)
- Shamshiri, Babak and Marzooqi, Rahmat Elah and Mohrhar, Masoumeh and Mohammadpour, Salah (1401). *Travel and its works, a neglected teaching in the Islamic way of life (emphasis on the verses of the Qur'an and the hadiths of the Arbaa and Sahih books)*. *Health-Oriented Islamic Lifestyle*, 6 (4), 67-76. (In Persian)
- Tabarsi, Fazl (1338). *Al-Bayan Al-Uloom Al-Qur'an Assembly*. Tehran: School of Science. (In Persian)
- Tabatabai, Mohammad Hossein (1375 AH). *Tafsir al-Mizan*. Tehran: Dar al-Kitab al-Islamiya. (In Persian)
- Tarihi, Fakhreddin (1375). *Majmaal-Bahreen and Teherir-e-Nireen*. Tehran: Mortazavi. (In Persian)
- Toshni, Saba (1401). *An overview of the effective factors in the growth of health tourism and its development strategies. The first national conference on health tourism, nature tourism and nature therapy, Beski, Golestan, Kavos Dome*. (In Persian)
- World Tourism Organization. (1991). *Tourism: An economic and social phenomenon*. UNWTO.
- World Tourism Organization. (1995). *Sustainable development of tourism*. UNWTO.